

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет правничих наук

Кафедра загальнотеоретичного правознавства та публічного права

Магістерська робота

освітній ступень – магістр

на тему: **«ПРЕЗУМПЦІЯ ЗНАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА В СУЧАСНОМУ
СВІТІ»**

**«THE PRESUMPTION OF KNOWLEDGE OF THE LAW IN THE MODERN
WORLD»**

Виконав: студент 2-го року навчання,
Спеціальності

081 Право

Пащенко Олександр

Керівник: Заєць Анатолій Павлович,

д.ю.н, професор,

завідувач кафедри

загально-теоретичного правознавства

та публічного права

Рецензент _____

Магістерська робота захищена з

оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« ____ » _____ 20 р.

Київ – 2026

ДЕКЛАРАЦІЯ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ

Декларація академічної доброчесності

Я, Поцешко Олександр Дмитрович, студент 2 року навчання, факультету правничих наук, спеціальність „ОПР Право“, адреса електронної пошти olexander.pozeshenko@ukma.edu.ua,

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна магістерська робота на тему „Презупозиція знання законодавства в сучасному світі“ відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність згоденого НАУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

- підтверджую, що написана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, з будь-яким результатом, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту про доброчесність за допомогою електронної системи;

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозиторіях та баз даних університету для порівняння цієї та попередніх робіт.

19.04.2026

Поцешко О.Д.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРЕЗУМПЦІЇ ЗНАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА	12
1.1. Юридичні презумпції та суміжні поняття в системі права	12
1.2. Історичні витоки презумпції знання законодавства	17
1.3. Концепція <i>ignorantia juris non excusat</i> . Її роль та сутність	21
РОЗДІЛ 2: ЗАСТОСУВАННЯ ПРЕЗУМПЦІЇ ЗНАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ ТА СВІТІ.....	39
2.1 Особливості застосування <i>ignorantia juris non excusat</i> в окремих країнах	39
2.2. Розвиток та застосування презумпції знання законодавства в Україні	45
РОЗДІЛ 3: ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ ПОКРАЩЕННЯ ПРЕЗУМПЦІЇ <i>IGNORANTIA JURIS NON EXCUSAT</i>.....	60
3.1. Недоліки та критика концепції <i>ignorantia juris non excusat</i> : загальні обриси	60
3.2. Доступ до законодавства: зміна підходів.....	73
3.3. Формування винятків із презумпції <i>ignorantia juris non excusat</i> та альтернативні варіанти	81

3.4. Перспективи вдосконалення максими <i>ignorantia juris non excusat</i>	87
ВИСНОВКИ	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:	100
Додаток 1	113

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

авт.	автор
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ЗУ	Закон України
презумпція знання законодавства	пр. 3.3.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Актуальність теми зумовлена тим, що презумпція знання закону є однією із базових конструкцій будь-якої правової держави та безпосередньо пов'язана із принципом верховенства права. Її існування у традиційному розумінні суспільства та юристів в Україні забезпечує стабільність правового регулювання, передбачуваність поведінки учасників правовідносин і можливість покладення на особу юридичної відповідальності незалежно від її суб'єктивного посилення на необізнаність із нормою. Водночас сучасне розуміння верховенства права все більше звертає увагу на необхідність не тільки формального слідування законодавству, а його реальному впливу і сутності. Відтак у наш час дослідження презумпції знання законодавства сьогодні виходить за межі суто теоретичної проблематики та набуває вагомого практичного значення.

Не менш важливим є й те, що в сучасному світі змінюється саме середовище доступу до правової інформації. З одного боку, цифрові інструменти значно спрощують пошук нормативних актів, судової практики та офіційних роз'яснень, а з іншого – сама наявність електронного доступу ще не гарантує реального розуміння змісту правових норм, їхніх системних зв'язків і наслідків застосування. Міжнародні правові стандарти установлюють, що правова визначеність передбачає доступність і передбачуваність закону, а сучасні цифрові у системі правосуддя додатково змінюють способи отримання правової інформації громадянами. Це робить питання меж і обґрунтованості презумпції знання законодавства особливо актуальним в епоху цифровізації.

Отже, актуальність обраної теми полягає у необхідності комплексного наукового осмислення того, наскільки презумпція знання законодавства відповідає сучасним вимогам справедливості, юридичної визначеності та ефективного захисту прав людини, наскільки вона відповідає сучасному

розвитку і функціонуванню суспільства, насамперед у правових державах, виявлення проблем, недоліків та напрацювання способів їх виправлення. Дослідження цієї проблеми є важливим як для розвитку юридичної теорії, так і для вдосконалення практики правотворчості, розробки нормативно-правових актів, правової освіти населення та механізмів забезпечення реальної доступності законодавства.

Дослідницьке питання: Чи потребує змін в умовах сьогодення презумпція знання законодавства, а якщо так, то які зміни є необхідними?

Теоретичною основою дослідження: У роботі використано наукові напрацювання таких українських вчених: Білоскурська О. В., Васильєв С. В., Вовк В. М., Войтович П. П., Гаврилюк С. В., Гончаров В. О., Завальнюк С. В., Зіменко О. В., Івашко О. А., Каленіченко Л. І., Калюжний Р. А., Кельман М. С., Корж І. Ф., Корнієнко-Зєнкова Н. М., Котуха О. С., Козюбра М. І та ін.. А також наступних зарубіжних вчених: Остін Д., Кемпбелл Блек Г., Дж. Бріггс М., Брум Г., Б'юелл С., Чонгару Е., Чуні Р. та ін.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації, застосування та забезпечення дії принципу презумпції знання законодавства в сучасному світі, зокрема в умовах динамічного розвитку нормативно-правової бази, цифровізації правової інформації та ускладнення правового регулювання.

Предмет дослідження – теоретико-правові та практичні аспекти презумпції знання законодавства, її історичне походження, зміст, правова природа, значення для забезпечення правопорядку та юридичної визначеності, а також проблеми реалізації цієї презумпції в умовах сучасного інформаційного суспільства, цифрового доступу до нормативно-правових актів і постійного оновлення законодавства.

Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз презумпції знання законодавства як правового явища, з'ясувати її сутність, функції та значення в сучасному світі, дослідити проблеми практичного застосування в умовах цифровізації та ускладнення законодавства, а також визначити можливі напрями вдосконалення механізмів забезпечення доступності, зрозумілості й передбачуваності законодавства для його суб'єктів.

Завдання дослідження:

1. Визначити сутність юридичних презумпцій, розмежувати їх зі схожими поняттями.
2. Дослідити історичні витоки формування презумпції знання законодавства та простежити еволюцію розвитку презумпції з.з. у правовій думці.
3. Розкрити зміст і значення концепції *ignorantia juris non excusat*, презумпції знання законодавства та дотичних термінів.
4. Виявити основні недоліки, суперечності та напрями критики концепції *ignorantia juris non excusat* у сучасній юридичній науці та практиці.
5. Дослідити, яким чином цифровізація суспільства та розвиток онлайн-доступу до нормативно-правових актів впливають на трансформацію презумпції знання законодавства.
6. Дослідити сучасні та перспективні підходи до застосування презумпції знання законодавства в умовах розвитку штучного інтелекту, автоматизації та новітніх цифрових сервісів.
7. Проаналізувати особливості розвитку та застосування презумпції знання законодавства в Україні та світі, а також визначити перспективи вдосконалення цієї концепції в сучасних правових системах..

Методи дослідження складають загальнонаукові та спеціально-правові методи наукового дослідження. Зокрема, було використано такі методи:

Загальні методи:

1. *Загальне світоглядне вчення.* Метод загального світоглядного вчення дозволив розглядати принцип знання законодавства у призмі загальнолюдських цінностей, упершу чергу через призму верховенства права.
2. *Діалектичний метод.* Цей метод дав змогу розглянути презумпцію знання законодавства як правове явище, що перебуває у постійному розвитку, змінюється під впливом суспільних трансформацій, цифровізації та ускладнення правового регулювання.
3. *Системний метод.* Використання системного методу дозволило дослідити презумпцію знання законодавства як складник цілісної правової системи, виявити її взаємозв'язок із принципами верховенства права, юридичної визначеності, правової безпеки та доступності права.
4. *Аналітичний метод.* Аналітичний метод було застосовано для детального розгляду змісту презумпції знання законодавства, її структурних елементів, особливостей реалізації в окремих галузях права, а також для аналізу критики цієї концепції в сучасних умовах.
5. *Синтетичний метод.* За допомогою цього методу стало можливим узагальнити наукові підходи до розуміння презумпції знання законодавства, поєднати історичні, теоретичні та практичні аспекти її дослідження в єдину концептуальну систему.
6. *Історичний метод.* Історичний метод дав змогу простежити витоки презумпції знання законодавства, дослідити становлення концепції *ignorantia juris non excusat* та її розвиток у різні історичні періоди.

7. *Аксіологічний метод.* Застосування цього методу дозволило оцінити презумпцію знання законодавства крізь призму правових цінностей, зокрема справедливості, правової визначеності, доступності законодавства та забезпечення належного балансу між інтересами держави й особи.

Спеціальні методи:

1. *Формально-юридичний метод.* Цей метод дав змогу проаналізувати нормативно-правове закріплення презумпції знання законодавства, зміст відповідних правових норм, принципів і положень національного та міжнародного права, а також дослідити їх застосування в юридичній практиці.

2. *Порівняльно-правовий метод.* За допомогою цього методу було здійснено зіставлення підходів до розуміння і застосування презумпції знання законодавства в Україні та в інших державах, а також проаналізовано іноземний досвід щодо винятків із цієї презумпції, доступності законодавства та мовного аспекту його сприйняття.

Переклад – переклад іноземних джерел та джерел іноземною мовою зроблений власне автором, якщо іншого не зазначено.

Практичне значення одержаних результатів – полягає у можливості застосування результатів дослідження для вдосконалення теоретичних і практичних підходів до розуміння, реалізації та застосування презумпції знання законодавства в умовах сучасного розвитку правової системи, цифровізації та ускладнення нормативного регулювання. Зокрема, одержані результати можуть бути корисними для:

1. *Удосконалення нормативно-правового регулювання* – результати дослідження можуть бути використані під час підготовки пропозицій щодо вдосконалення законодавства України та інших країн світу у сфері

офіційного оприлюднення нормативно-правових актів, забезпечення доступності, зрозумілості та передбачуваності законодавства, а також у частині визначення меж застосування презумпції знання закону.

2. *Правозастосовної діяльності* – висновки дослідження можуть бути корисними для судових органів, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, адвокатів, нотаріусів та інших правників у процесі застосування норм права, пов'язаних із презумпцією знання законодавства, зокрема при оцінці значення належного оприлюднення нормативних актів, доступу до них та добросовісності поведінки особи.
3. *Розвитку цифрових правових сервісів* – результати роботи можуть бути використані при вдосконаленні електронних систем доступу до законодавства, офіційних правових порталів, механізмів інформування населення про зміни в законодавстві, а також при розробці правових онлайн інструментів і цифрових сервісів у сфері права.
4. *Освітнього та наукового процесу* – положення й висновки дослідження можуть бути використані у викладанні навчальних дисциплін, таких як: загальна теорія права, конституційне право, адміністративне право, податкове право та інших юридичних дисциплін, а також у подальших наукових дослідженнях, присвячених юридичним презумпціям, юридичній визначеності, доступності права та цифровій трансформації правової системи.
5. *Правопросвітницької діяльності* – результати дослідження можуть слугувати основою для підготовки практичних рекомендацій щодо підвищення рівня правової обізнаності населення, правової культури, подолання правового нігілізму, вдосконалення механізмів донесення змісту нормативно-правових актів до адресатів та формування більш ефективної правової комунікації між державою і суспільством.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРЕЗУМПЦІЇ ЗНАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

1.1. Юридичні презумпції та суміжні поняття в системі права

Правові презумпції складають основу правової системи більшості країн світу. Тема правових презумпцій є достатньо об'ємною для дослідження і не є у фокусі цієї дослідницької роботи. Тим не менше існує необхідність визначити понятійно-категорійний апарат, зокрема дати визначення поняттю «юридична презумпція» та відмежувати її від суміжних понять для коректного аналізу презумпції знання законодавства.

Не вдаючись у глибокий історичний пошук, варто зазначити особливості становлення поняття «презумпція». На відміну від типового пошуку витоків у римському праві, інститут, а точніше власне прототип конструкції «презумпція», зародився ще в грецькій науці – риториці. У грецькій науці «юриспруденція» як окрема наука не існувала. Замість цього вона була імплементована у науку риторики. Як вказує Івашко О. А., для греків юриспруденція була складником риторики, в якій поняття доказу було ширшим, ніж в юриспруденції нашого часу. Грецький філософ Аристотель, писавши про риторику, розрізняв дві групи доказів – «штучні» та «нестучні», що лягло в основу розрізнення презумпцій серед інших явищ [12, с. 769]. Деякі науковці приписують йому створення правової максими *nemo censetur legem ignorare* – «ніхто не може посилатися на незнання закону» [109, с. 227].

Перше використання презумпції можна побачити ще в класичний період Римської імперії. Зокрема, відомому юристу Сцеволі приписують створення презумпції *praesumptio iusiana* (презумпції, за якою все майно, яким володіла заміжня жінка, вважалося наданим її чоловіком, доки не буде доведено протилежне) [101, с. 64]. Пізніше загальноправові та галузеві презумпції були

розроблені східноримськими юристами. Під керівництвом Трибоніана з'явилася широка за обсягом кодифікація, яка з XVI ст. отримала назву «Corpus juris civilis». У дигестах, що увійшли до цієї кодифікації, зокрема у розділі 22.3.0 «De probationibus et praesumptionibus», є фрагменти, які вказують на існування презумпцій [88]. Презумпції створювались і множились надалі, і навіть у новітній час вони переосмислюються, створюються нові презумпції.

Однією із найґрунтовніших робіт на тему презумпцій в українській юридичній науці є дисертація Ляшенка Р.Д.. У своїй роботі авторка на підставі проаналізованих джерел, беручи найбільш часто використовувані слова для визначення терміну «презумпція» в українських наукових роботах, пропонує своє визначення презумпції: «Презумпція – це припущення про наявність чи відсутність певних фактів, що базується на попередньому досвіді та зв'язку між фактами, яке умовно вважається істинним, поки не буде доведено протилежне» [24, с. 190]. Інше визначення для порівняння доцільно взяти з іноземних джерел. Одним із найавторитетніших юридичних словників у західній юридичній науці та правозастосовній діяльності є «Black Law Dictionary». У ньому надається декілька визначень презумпції, зокрема щодо права: «Це норма права, відповідно до якої суди та судді повинні робити певний висновок із конкретного факту або з певних доказів, якщо і доки істинність такого висновку не буде спростована» [51, с. 1349]. Окрім того, словник надає подальші пояснення:

«Презумпції поділяються на *praesumptiones juris et de jure*, інакше звані «незаперечні презумпції» (часто, але не обов'язково, фіктивні), які закон не допускає спростовувати жодними зустрічними доказами; наприклад, презумпція того, що дитина віком до семи років не несе відповідальності за свої дії;

на *praesumptiones juris tantum*, які діють за відсутності зустрічних доказів, але проти яких такі докази можуть бути подані;

та на *praesumptiones hominis*, які не є обов'язково остаточними, навіть за відсутності доказів протилежного» [51, с. 1350].

Уже на цьому етапі видно головну розбіжність у розумінні поняття «презумпція», а саме – категорія «спростовності». Позиції українських авторів у цій площині різняться, адже, як зокрема впливає з аналізу Ляшенко Р. Д., значна частина авторів вказує у визначенні поняття «презумпція» «неспростовність» як один із критеріїв [24, с. 190]. Із проаналізованих джерел можна вивести, що тема презумпції у зарубіжній правовій науці, особливо в американській, вивчена краще. Зокрема, відома зарубіжна формула Ульмана-Маргаліта «Pres (P, Q)», де Pres позначає оператор презумпції, P – факт, що дає підстави для презумпції, а Q – презумптивний факт. Цю формулу можна протрактувати наступним чином: «Оскільки p є істинним, ви повинні діяти так, ніби q є істинним, доти, доки у вас не з'явиться (достатньо) підстав вважати, що q не є істинним» [97, с. 399-400].

У своїй книзі Кельман М. С. та Стратонов В. М. зазначають простіше, вказуючи, що презумпція це – припущення [15, с. 100]. Тобто мова йде про юридично значуще припущення, яке приймається як істинне, але не обов'язково є таким. При цьому не будь-яке припущення стає презумпцією: їх перелік з однієї сторони вичерпний і зазначений у наукових джерелах та нормативно-правових актах, а з іншої динамічний, тобто формується, упершу чергу, судовою практикою. Однак будь-яке припущення для того, щоб стати презумпцією, має пройти шлях «легалізації» уповноваженими органами, принаймні із практичної точки зору.

На основі цього аналізу, маючи необхідну інформацію, можна говорити про критерії презумпції та її кваліфікацію. В цілому, попри думки деяких науковців, презумпції бувають спростовні та неспростовні. Ось як Рабінович П. М. їх характеризує:

« *неспростовні* – такі припущення про існування певного юридичного факту, які не підлягають сумнівам чи спростуванню, а тому не потребують доведення;

спростовні – це такі припущення про існування певного юридичного факту, які мають юридичне значення лише доти, доки щодо цього факту не буде доведено протилежне твердження» [37, с. 170].

Варто зазначити, що є обґрунтованими сумніви в існуванні неспростовних презумпцій, адже неспростовні презумпції фактично є тотожні фікціям, про які буде сказано пізніше. Не вдаючись в аналіз зазначеної проблематики, варто лише констатувати, що практика пішла шляхом визнання і використання неспростовних презумпцій.

Іншою класифікацією є поділ презумпцій за сферою обсягу. Зазвичай виділяють загальноправові, міжгалузеві та галузеві презумпції. Як впливає із назви, загальноправові презумпції стосуються усіх галузей права, міжгалузеві декількох (але не всіх) галузей права, а галузеві конкретної галузі. Окремо можна відмітити, що виділення міжгалузевих презумпцій є дискусійним в українській правовій думці. Але варто підтримати думку про існування такого виду презумпцій. Щодо цього питання Котуха О.С наводить приклад презумпції обов'язковості виконання рішення суду, яке вступило у законну силу, що стосується виключно галузей процесуального права; презумпцію вини заподіювача шкоди, яка закріплена як у цивільному, так і в трудовому праві (але не в інших) і тд. [19, с. 54].

Розібравшись коротко із поняттям презумпції, є необхідність відрізнити її від суміжних понять. Схожим до поняття презумпції із лінгвістичної та юридичної точок зору є поняття преюдиції. Попри неоднозначний погляд науковців щодо цього питання, поняття «преюдиція» можна охарактеризувати як юридичне правило, згідно з яким рішення (у широкому розумінні – рішення, постанови, вирoki тощо) одного суду є обов'язковим для іншого суду, а відтак виключає повторний розгляд повністю чи частково одних і тих самих справ. Це стосується «горизонтальних» розглядів, тобто розглядів судами однієї інстанції

та однієї юрисдикції, і ніяк не заперечує можливості на апеляцію та касацію, якими рішення може бути скасоване. Виключенням частково є суди інших юрисдикцій. Наприклад, суд цивільної юрисдикції зобов'язаний слідувати рішенням суду кримінальної юрисдикції в тій самій справі (однакові сторони та предмет, за умови, якщо справа була розглянута раніше), але в частині цивільного судочинства має свободу вирішення справи. Як зрозуміло із вищенаведеного, що підтверджується, зокрема, глибшим аналізом Зіменка О.В., який детально розібрав співвідношення цих понять, на відміну від презумпції, преюдиція стосується рішень судів, а презумпція – норм права [11, с. 22-23]. Додатково Супрун Т.М. виділяє ще одну значну рису – презумпцію можна спростувати [42, с.128].

Також Супрун Т.М. вказує на розрізнення понять правова аксіома та презумпція. Як вона зазначає: «Аксіоми у праві – це очевидні істини, зрозумілі для більшості людей, у той час як презумпції є більш складними правовими категоріями, зміст яких вимагає роз'яснення» [42, с. 129]. Проте не можна погодитись із такою позицією. Критерій, який виділяє авторка, є розмитим і малозрозумілим, а відтак розрізнення є скоріше штучним. Незрозуміло, як вимірювати критерій «очевидності істини» та «зрозумілості більшості людям». Якщо щодо другого можна провести статистичні опитування, то очевидність у питанні «істини» є скоріше філософським, аніж правовим питанням.

Наостанок варто виділити співвідношення із поняттям фікція. Юридична фікція - це необхідна і складна категорія у праві та дуже важлива для правильного розуміння концепції «*ignorantia juris non excusat*». Фікції – це неправдиві положення, такі, які очевидно не відповідають дійсності, проте вони існують і не можуть бути спростовані. Іноді фікція установлює як реальні речі, які в реальності не існують; в інших випадках - заперечує існування того, що насправді існує; ототожнює чи розрізняє явища, які в реальності не є тотожними чи різними; визначає деякі події, які ще не відбулись, як такі, що вже відбулись,

хоча це не так і навпаки. Ульяновська О.В. дає таке визначення: «Правовою фікцією визначено формально визначену, категоричну та неспростовну, уявну юридичну конструкцію різних ступенів складності, яка використовується у доктрині права та правотворчості з метою заповнення певного сегмента у правовому полі» [43, с. 87]. Тобто, якщо презумпція може бути спростовною, а може бути неспростовною – фікція завжди неспростовна. В цьому аспекті вона фактично дорівнює поняттю аксіома в математиці. Проте, на відміну від аксіоми в математиці, фікція не відповідає дійсності, є заздалегідь неправдою. Забігаючи наперед, варто сказати, що часто презумпцію знання законодавства розуміють як юридичну фікцію: об'єктивне знання законодавства неможливе, але цю умову не можна скасувати. Як буде показано пізніше, пр.з.з. не є абсолютною навіть в українській правовій системі.

1.2. Історичні витоки презумпції знання законодавства

Дослідивши історію та поняття презумпції, а також розмежувавши з іншими поняттями, можна переходити безпосередньо до історії презумпції *ignorantia juris non excusat*. Потрібно одразу відзначити, що історії походження та розвитку презумпції *ignorantia juris non excusat*, презумпції знання законодавства та схожих понять відрізняються, проте в межах цього дослідження достатньо мати загальне уявлення про історію презумпції *ignorantia juris non excusat*, а їх відмінності будуть розглянуті трохи пізніше. Також важливо розуміти, що дослідженню витоків окремих презумпцій приділено недостатньо увагу в науковій спільноті, тому матеріалу для вивчення обмаль. Тим не менш, як і зазвичай досліджуючи походження правових термінів, ми маємо звернути увагу на Стародавній Рим.

Першу письмову офіційну згадку презумпції знання законодавства можна знайти в дигестах Юстиніана. У шотландському перекладі ця норма звучить наступним чином: «The Divine Hadrian decided that, although a person may allege

ignorance, he will, nevertheless, be liable to the penalty of confiscation.»¹(Божественний Адріан постановив, що, хоча людина може посилатися на необізнаність, вона, тим не менш, підлягатиме покаранню у вигляді конфіскації майна) [89]. Норма звучить хоч і близькою до презумпції *ignorantia juris non excusat*, але все ж таки у звуженому значенні. Тут вбачається проблема перекладу, яка існує завжди, але є іронічною у випадку дослідження презумпції знання законодавства, адже ця проблема є одним з аргументів «за» створення винятків із цієї максими.² Шотландський переклад критикується багатьма науковцями, а ось як один із дослідників переклав цю норму із латини: «Mistake or ignorance as to the law, contrary to mistake of fact, did not preclude culpability as it was held that citizens had a duty to know the law.» (На відміну від помилки щодо фактів, помилка або незнання закону не виключали вини, оскільки було визнано, що громадяни зобов'язані знати закон) [101, с. 244]. Зазначений переклад більшою мірою відповідає максимі «незнання законів не звільняє від відповідальності». Отже, ще в часи Римської імперії, нехай і формально Східноримської, фактично закріплюється одна із наріжних, фундаментальних норм сучасного права.

Незважаючи на зазначене, сама презумпція знання законодавства відома ще із класичного періоду Римської республіки. У ті часи закони встановлювались всім громадським колективом – римлянами. Відтак спільне рішення виключало незнання законів. Презюмувалось, що незнання законів не є підставою для звільнення від відповідальності, адже громада надала згоду на прийняття закону, про що знали усі [14, с. 43-44]. З такого підходу виник незвичайний наслідок: так як закони знають усі громадяни, то й суддями може бути будь-який громадянин

¹ Англійський переклад надається для порівняння.

² Тут і надалі щодо «презумпції» знання законодавства та *ignorantia juris non excusat* будуть використовуватись терміни «максима», «поняття» тощо як взаємозамінні, якщо із тексту не випливає іншого.

республіки [41, с. 28]. Як зазначає Сіонгару Е., ця презумпція була створена преторами для уникнення складних процедур [58, с. 18]. Іншу позицію викладає Чібурор О.М., яка заснована на тому, що таке положення було встановлено за часів незадоволення плебеїв понтифіками і в результаті відбулась кодифікація законів того часу у відомі 12 таблиць, щоб зробити їх доступними для всіх і запобігти посиланню на незнання [57, с. 1].

Цікавим є те, що навіть уже на той момент, за аналізом Болгар В., зазначена максима мала, хоч і обмежені, проте винятки. Окремі групи осіб, зокрема малолітні та жінки, мали можливість посилатись на незнання закону [69, с. 350]. Обмеженим такий виняток є виходячи із думки про їхню неспроможність знати *jus civile* (право римлян), але вони мали знати *jus gentium* – право народів, яке вважалось таким, що засноване на природному розумі [69, с. 351]. Хоча в сучасному світі зазначена причина є архаїчною і незастосовною, сама потреба у винятках, як буде показано у дослідженні, нікуди не зникла.

Продовжуючи історичний екскурс, варто згадати канонічне католицьке право за часи Середньовіччя. В *Concordia discordantium canonum* (Узгодження суперечливих канонів), створеного приблизно в XII столітті, є наступна норма: «*Leges instituuntur, cum promulgantur...*» (Закони набувають чинності з моменту їх оприлюднення)³ [82]. Хоча це і не прямо прописана презумпція знання законодавства, однак це положення стало підставою для формування презумпції знання законодавства. Окрім того, зазначене положення і зараз активно використовується в законодавстві країн світу та, як далі буде досліджено, є одним із проявів зазначеної презумпції.

У XV та XVI століттях римське право почало поширюватись на території

³ Переклад здійснений за допомогою застосунку Deepl <https://www.deepl.com/en/translator>.

Литовсько-Руської держави і дійшло до нашого часу [20, с. 55-56]. Проте презумпція з.з. ще довго не набувала бодай наближеного до сучасності розуміння. Також із часом частково змінювались і термінологія поняття: «*ignorantia legis neminem excusat*», «*ignorantia eorum, quae quis scire tenetur, non excusat*», «*ignorantia juris, quod quisque tenetur scire, neminem excusat*», «*ignorantia juris haud excusat*» та інші.

Паралельно в XVI столітті сама концепція «*ignorantia juris non excusat*» активно розвивалась. Ми знаходимо роздуми того часу, що незнання закону, навіть у випадках непереборності, звільняє від відповідальності всього у декількох випадках. Обґрунтування полягає у тому, що особа бере зобов'язання знати право держави на власний ризик. Щодо незнання факту дослідник вказує, що у багатьох випадках таке незнання може бути виправданим [113, с. 134]. Із цього випливає, що навіть у стародавні часи цю максиму не вважали абсолютною і допускали виключення, хоча і необхідно не забувати, що різні правові сім'ї мали різний розвиток⁴, а відтак узагальнення можливе лише дуже обмежено.

Напевно неможливо робити загальні висновки про стан юридичної науки в світі, адже кожна правова система розвивається, не дивлячись на запозичення і міжнародне право, більш-менш самостійно. Однак деякі приклади допомагають побачити загальний розвиток того чи іншого аспекту. У випадку презумпції з.з. не можна не відмітити що, до кінця XIX століття в системі загального права (*common law*) не існувало обов'язку опубліковувати акти [102, с. 258-260]. Лише в 1793 році у Великій Британії вийшов закон, що зобов'язував опублікування актів [49]. Навіть до прийняття акту, як впливає із проаналізованих джерел, суди, не дивлячись на принцип «незнання закону не звільняє від відповідальності», при неопублікуванні і неможливості особи дізнатись про акт,

⁴ Зазначений дослідник відносився до англо-саксонської правової сім'ї.

ставали на сторону потерпілих і відхиляли обвинувачення Корони (держави на той час). Зокрема, рав рішенні *Lim Chin Aik v. Regina* лорд Евершед зазначив:

«ця максима не може бути застосована до такого випадку, як даний, коли, як видається, у державі Сінгапур немає жодних положень... щодо оприлюднення в будь-якій формі постанови такого роду, як у даній справі, або будь-яких інших положень, покликаних надати людині можливість шляхом відповідного з'ясування дізнатися, що таке «закон»» [87].

Наразі презумпція з. з. діє майже в усіх⁵ країнах світу та її обмежено піддають критиці. Така ситуація видається невинуватою. Проводячи аналогію, не є секретом, що в економіці довгий час виходили із припущення раціональності споживача. На початку 90-х ця доктрина була поставлена під сумнів, і як результат, дослідження відхилень від цієї доктрини сприяло виникненню напряму поведінкової економіки права, а поведінкова економіка зараз вважається основою економіки та маркетингу.⁶ Перегляд принципів, інститутів права, положень законодавства і тому подібного є необхідною умовою реформ та покращення життя суспільства, забезпечення справедливості, рівності та інших важливих цінностей. Догматизм же, навпаки, призводить до деградації правової системи, і у результаті норми стають антиподом згадуваних ідеалів.

1.3. Концепція *ignorantia juris non excusat*. Її роль та сутність

Українська наукова спільнота приділила обмаль часу значенню *ignorantia juris non excusat* та суміжних, схожих понять. З іншої сторони, в зарубіжній, особливо в американській юридичній науці цьому питанню приділено чимала увага. Почати треба, звісно, із визначення термінів, але перед тим, як розібрати

⁵ Якщо не в усіх, автор не наважється стверджувати щодо всіх країн, державних утворень тощо.

⁶ Див. на цю тему, зокрема: Zamir E., Teichman D. (eds.). *The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law*. Oxford : Oxford University Press, 2014. 824 p, Jolls C., Sunstein C. R., Thaler R. H. *A Behavioral Approach to Law and Economics*. *Stanford Law Review*. 1998. Vol. 50, No. 5. P. 1471–1550 і т.д..

презумпцію знання законів, необхідно піти від зворотного – зрозуміти, що означає «не знати закон/право».⁷

В уже згаданому «Black Law Dictionary» дається наступне визначення поняттю «незнання законів»: «Незнання закону – це відсутність знань або обізнаності щодо законів країни тою мірою, в якій вони застосовуються до діяння, відносин, обов’язку або питання, що розглядається» [51, с. 881]. У такому трактуванні «незнання закону» означає не тільки незнання закону як такого, але й незнання його застосування. Простіше кажучи, особі потрібно знати і закон (інколи неписаний), зокрема, разом із неписаними законами в системі загального права сюди варто віднести закони моралі та традиції, які визнаються джерелом права в більшості законодавств світу, і судову практику, та більше – правозастосовну практику, тобто використання цього закону (нотаріусами, правоохоронцями тощо). Ще у ширшому розумінні, і в тому, яке застосовується зараз, це означає знати законодавство, яке включає не тільки закони, а й нормативно-правові акти та міжнародні договори (які є чинними і діють в межах правової системи країни), а ще в ширшому розумінні й інші акти законодавства, як-от роз’яснення міністерств та державних органів, які можуть і не бути нормативно-правовими актами. Таке тлумачення з однієї сторони є розширювальним, адже містить не тільки знання писаного закону і знання не тільки закону, але з іншої сторони - логічним та гармонійним: немає різниці, чи знає особа виключно закон, якщо вона не може «правильно» його дотримуватися/виконувати, а для цього потрібно знати, як його застосовувати/застосовують відповідні люди, та особа повинна знати не тільки

⁷ При цьому автор розуміє різницю між законом та правом, але в зарубіжній правовій традиції(особливо в американській, в англійській мові, якою послуговується наукова юридична спільнота, право і закон позначається одним словом «law». Через це у наявній роботі розрізнення «права» і «закону» не розглядається і, відповідно, у випадку перекладу «law» як закон та «law» як право, у більшості випадків, вони є взаємозамінними поняттями, якщо інше не впливає із самого смислу тексту.

закон, але й законодавство, тобто і нормативно-правові акти, знання яких держава від неї фактично вимагає.

При цьому необхідно розрізняти «незнання» від суміжного поняття «помилка». У «Black Law Dictionary» порівнюються такі терміни, як «незнання» («Ignorance», яке можна також перекласти як необізнаність) та «помилка» (що є відповідником як «mistake», так і «error»). Хоча ці слова схожі за своєю суттю, між ними є різниця. «Незнання» означає відсутність як самої інформації, так і відсутність доступу до інформації. «Помилка» має значення або присутності інформації/знань, але неправильне розуміння цієї самої інформації, або помилкове припущення про наявність відповідних знань [51, с. 881]. Коли мова йде про презумпцію знання законодавства, то насамперед ми стикаємось із питанням «незнання» і в більшості випадків у цій роботі аналізується якраз ця проблема (недоведення до відома населення акту тощо). Проблема «помилки» є більш розмитою і суб'єктивною (тобто такою, яка стосується сфери психології), проте не може бути не піднята, особливо в контексті верховенства права та принципу правової визначеності, який має на меті нівелювати «помилку» особи. Хоча юристи (судді, науковці тощо) зазвичай використовують ці поняття (помилка та незнання) як взаємозамінні у контексті питань, що висвіляється в дослідженні, позицію автора поділяють деякі науковці, зокрема і професор права Давіес К. Л. [69, с. 344] Втім, ці поняття в усталеній юридичній практиці є взаємопов'язаними та такими, які обидва впливають із презумпції знання законодавства, а тому для цілей наукової роботи надалі будуть аналізуватися разом.

Окрім зазначеного в словнику, видається можливим виокремлення ще одного виду помилки – помилки щодо санкції. Правопорушник може помилятися щодо покарання за порушення закону: він може очікувати менш суворе покарання чи навпаки більш суворе. До прикладу, якщо зміни у законодавство,

які були прийняті нещодавно, збільшили кримінальну караність діяння або зробили діяння кримінально-караним, коли до цього воно вважалося адміністративним правопорушенням. На думку автора, ця помилка не має юридичного значення – особа так чи інакше знала, що діяння є забороненим, а тому посилення на те, що покарання було меншим не має значення навіть для пом'якшення її покарання: у будь-якому разі її кінцева мета була порушити закон. Окреслена позиція не заперечує дотримання принципу заборони зворотної дії закону, крім випадків, коли зворотна дія пом'якшує відповідальність.

Необхідно звернути увагу, що не будь-яка помилка є неправомірним діянням. Навіть юридична помилка, хоча і означає відхилення від правового стандарту, при оцінюванні має бути врахована разом із характером обставин та суб'єктивного ставлення особи [23, с. 872]. З іншого боку, як вірно зазначає Гаврилюк С.В., не існує єдиного розуміння і підходу щодо помилки як юридичної категорії, її класифікації тощо [7, с. 65]. Для цілей же наявної роботи буде важливим зробити акцент на двох типах помилок. Перша помилка, чи точніше дефект – дефект правотворчості, відповідно до якого порушується принцип правової визначеності. Ось як один із дослідників характеризує це поняття: «недоліки в змісті і формі нормативно-правових актів, зумовлені неналежним використанням засобів правотворчої техніки, в основі яких лежить комплекс політичних, економічних, гносеологічних, соціальних, юридичних та інших чинників» [35, с. 100]. Не дискутуючи щодо правильності визначення, можна відмітити основну суть – неправильне використання правотворчої техніки і, як результат, неможливість чи недостатня можливість (висока складність) особам правильно розуміти та інтерпретувати положення законодавства, що означає добросовісну помилку особи. Це являється об'єктивною помилкою, тобто такою, яка не залежить від суб'єкта, чи, якщо говорите точніше, є добросовісною помилкою, яка виникла внаслідок об'єктивних причин. Другий тип помилки стосується суб'єктивного критерію: особа через суб'єктивні причини не змогла

зрозуміти сенс тексту. Ці причини будуть описані й проаналізовані частково також в інших підрозділах, але необхідно розрізняти добросовісну помилку від «умисної сліпоти» - термін, про який детальніше буде далі у роботі. У другому випадку особа навмисно вводить себе в стан «незнання», і в такому випадку мова йде про зловживання правом, а відтак – про неможливість посилення на презумпцію з. з.. Узагальнюючи, існує певний діапазон, у межах якого помилка може бути визнана правомірною. Саме систематична робота над покращенням законодавчої техніки та виправленням юридичних помилок відповідатиме головній меті – втілення в життя ідей законодавця, досягненню ефективного правового регулювання [13, с. 33].

Зробивши незначний відступ, варто відзначити особливість помилки у праві в цифровому суспільстві. Інколи цифрові технології не тільки покращують життя, а й створюють проблеми. У сучасному суспільстві помилки перейшли з «офлайн»-площини в «онлайн»-площину. Особа може зробити юридично значущу помилку при заповненні онлайн-форми через технічні особливості, через спосіб, в який ця форма була розроблена, чого б не сталося в реальному житті. Законодавство вимагає від нас звернутись до нього (до законодавства) і визначити наслідки такої помилки, але застосування принципу *contra proferentem* може забезпечити тлумачення, що помилка була здійснена через спосіб онлайн-взаємодії, а тому особа підлягатиме відповідальності [121, с. 295].

Не можна оминати і питання, яке більшою мірою обговорюється в західному світі, щодо розрізнення між термінами «вибачення» від відповідальності та «виправдання». Наприклад, Сегев Р. зазначає, що покладання на роз'яснення посадових осіб держави або поради приватних юристів є підставою не просто для звільнення від відповідальності (*excuse*), а для виправдання (*justification*) [111, с. 32]. Існують різні теорії розуміння понять «звільнення» та «виправдання». Не вдаючись у ці дискусії, для подальшого

аналізу достатньо взяти за основу таке розуміння: «виправдання» стосується того, чи відповідають дії моральним або правовим стандартам, у той час як «звільнення» пов'язане з питанням чи несе особа (достатню) відповідальність за свої дії, тобто чи особа, яка вчинила неправомірні дії, є винною або достатньою мірою винною, щоб нести відповідальність. Хоча наявне дослідження зазначає цей аспект, робота майже не торкається зазначеної проблематики, яка лежить, скоріше, в процесуальному аспекті, ніж матеріальному, і потребує подальших, ґрунтовних досліджень в українській правовій науці. Не зважаючи на те, що у роботі буде використовувати в основному термін «звільнення», в більшості, якщо не в усіх випадках, його можна замінити словом «виправдання» без втрати суті.

Повертаючись до максими *ignorantia juris non excusat*,⁸ у словнику⁹ є три латинські максими, що мають ідентичне або схоже значення до зазначеної презумпції:

«1. *Ignorantia juris non excusat* – Незнання закону не звільняє від відповідальності. Кожен громадянин вважається обізнаним із законом; інакше неможливо передбачити, наскільки далеко може зайти посилення на незнання.

2. *Ignorantia juris quod quisque tenetur scire, nemini excusat* – Незнання закону, який кожен зобов'язаний знати, не звільняє нікого від відповідальності. Помилка щодо права у кримінальних справах не є жодним виправданням. А в цивільних справах незнання закону при повному знанні фактів не дає підстав, ані за законом, ані за принципом справедливості, для розірвання угод, повернення сплачених коштів або скасування

⁸ В зарубіжній юридичній науці, упершу чергу американській, щодо презумпції *ignorantia juris non excusat* використовується термін *maxima*, тобто максима, і хоча ця робота не торкалась терміну максима, а в українській юридичній науці рідко зустрічається таке словосполучення, немає підстав його не застосовувати.

⁹ Black's Law Dictionary

офіційних дій сторін.

3. *Ignorantia legis neminem excusat* – незнання закону не звільняє від відповідальності» [51, с. 881-882].

Поточний етап вивчення максими дозволяє провести розрізнення між незнанням факту та незнанням права. Хороший приклад для ілюстрації відмінностей є у спадковому праві: незнання спадкоємця про смерть спадкодавця є незнанням факту, а незнання можливості спадкування частини майна – незнанням права [53, с. 252]. Хоча інколи виникає складність із відмежуванням цих понять. Типовим є приклад двоєженства: особа, яка уклала новий шлюб, добросовісно помилившись у тому, що попередній уже припинився, – це є помилкою права чи факту? З одного боку, наявна помилка у праві, бо шлюб це юридична категорія. Але валідною є й інша позиція: зокрема, в одному із рішень суду в США цю помилку кваліфікували як помилку права [115]. Запропонований у США Модельний кримінальний кодекс пропонував прибрати розмежування помилки права та факту, бо в обох випадках йде мова про виключення вини, але така пропозиція наразі не є усталеною [100].

І на цьому моменті, зібравши інформацію із попередніх розділів, треба провести розмежування презумпції знання законодавства із концепцією *ignorantia juris non excusat*. Хоча в наукових працях ці поняття зустрічаються як взаємозамінні чи принаймні синонімічні, між ними є різниця.

По-перше, презумпція з. з. означає фікцію, що всі люди знають законодавство, а у більш широкому розумінні – обов'язок дотримання законодавства. Разом із тим, у буквальному сприйнятті вона означає знання законодавства, а не права. Останнє є ширшим поняттям та більш нечітким. Хоча при застосуванні принципу верховенства права, що є базовою нормою в багатьох країнах світу, а також при використанні зарубіжного підходу (де «law» є і правом,

і законом, а у ширшому сенсі – законодавством), презумпція з. з. розуміється як презумпція знання права. З іншої сторони, ніхто не може досягнути права, бо це динамічна істота, більше того, воно є скоріше абстрактним (у сенсі настільки складним, що є не можливим для повного осмислення), а законодавство, принаймні теоретично, можна зрозуміти, хоча така позиція також є дискусійною. Презумпція ж *ignorantia juris non excusat*, яка перекладається буквально як «незнання закону не звільняє від відповідальності», має схожу конструкцію, яка означає «незнання закону». В обох випадках це пояснюється періодом ще римського права (Стародавнього Риму), де основною були закони, а нормативно-правові акти, принаймні на початку розвитку країни, або були відсутні, або мали мало значення. Проте, хоча ми можемо розуміти цю презумпцію як «незнання законодавства не звільняє від відповідальності», здається малоімовірним використання її як «незнання права не звільняє від відповідальності», зокрема через зазначене раніше. Поряд із написаним вище щодо розуміння права, не можна не згадати, що право саме по собі не містить санкції й, як такої, відповідальності, яка прописується в законодавстві.

Окремо хочеться відзначити, що є усталеним в науковій спільноті, в судовій і правозастовоній практиці оперувати поняттям закон, а не законодавством, хоча другий термін в абсолютній більшості випадків буде більш доречним. Окрім вже зазначеної презумпції «незнання закону» можна привести у приклад критерій «якості закону» ЄСПЛ, який буде розібрано детальніше в інших підрозділах. Автор теж буде часто послуговуватись терміном закон у тих випадках, де на практиці використовується зазначений термін, проте зазвичай під ним буде матись на увазі законодавство як таке, тобто із включенням інших нормативно-правових актів. В деяких випадках на цьому буде особливо наголошено, а в деяких, як буде впливати із контексту, мова буде лише про закон.

По-друге, максима *ignorantia juris non excusat* виходить із презумпції з. з..

Спочатку формулюється концепція обов'язковості знання закону (законодавства) для всіх, а вже потім максима, що його незнання не звільняє від відповідальності. Завдяки використанню логіки можна провести мисленний експеримент: якщо постулювати, що незнання закону не звільняє від відповідальності без презумпції з. з., то виникає протиріччя, адже немає обов'язку знати закон. Як висновок, ця норма не матиме сенсу.

По-третє, презумпція *ignorantia juris non excusat* використовується переважно у кримінальному праві, тоді як презумпція знання законодавства у конституційному праві та загальній теорії права. Через це в першому випадку йдеться про неможливість уникнення відповідальності, тоді як у другому випадку акцент зміщується на доведення інформації до населення, якості і чіткості закону тощо.

По-четверте, не можна не відзначити, що хоча презумпція з. з. як термін зустрічається набагато пізніше максими *ignorantia juris non excusat*, проте вона є більш давньою. Фікція про знання закону всіма розумілась ще до того, як було постулювано, що незнання не звільняє від відповідальності, і як сформувались виключення із цього правила.

По-п'яте, вони різні по природі спростування. Так, презумпція з. з. є спростовною при буквальному перекладі, адже неопубліковані закони, відповідно до презумпції, не мають юридичної сили. З іншої сторони, при буквальному тлумаченні максима *ignorantia juris non excusat* є неспростовною, адже положення «незнання законів не звільняє від відповідальності» не містить виключень. Хоча, як далі буде показано, на практиці й інколи на рівні законодавства ці виключення існують.

Нарешті, обидві концепції мають різні функції. Перша (максима знання законодавства) дає людині змогу дізнатися про вимоги, що до неї висуваються,

та оцінити свою поведінку з огляду на ці вимоги. Друга (незнання закону не звільняє від відповідальності) дозволяє усунути суб'єктивний фактор «незнання закону» під час притягнення до відповідальності за порушення цих вимог.

Узагальнюючи наведений аналіз, можна дійти висновку, що ці терміни справді відрізняються. До прикладу, при посилянні особи на те, що вона не знала що про притягнення до відповідальності за вбивство людей ми будемо використовувати максимум *ignorantia juris non excusat*; а при звинуваченні у чомусь (включно із кримінальним обвинуваченням) при посилянні на акт, який не опублікований, ми використовуватимемо презумпцію знання законодавства. Тим не менш, вони мають достатньо спільного, і коли йдеться про презумпцію *ignorantia juris non excusat*, часто мається на увазі якраз презумпція з. з.. Отже, хоча із формальної точки зору таке ототожнення є помилкою, не вбачається в цьому принципової проблеми, тобто такої, яка б ускладнювала розуміння сенсу, який передається при використанні зазначених термінів. Схожа позиція стосується розмежування помилки у праві із зазначеними термінами. Інакше сформулювати різницю можна так:

- Презумпція знання законодавства використовується як термін коли мова йде про опублікування актів законодавства та пов'язаних із цим питаннями.
- *Ignorantia juris non excusat* (незнання закону не звільняє від відповідальності) є похідним від максимуми знання законодавства і стосується насамперед кримінального судочинства на практиці (хоча, як піде далі мова, може застосовуватись як мінімум не тільки в цій галузі, а можливо, і в усіх інших).
- Помилка у праві стосується випадків, зазвичай, у договірних відносинах, коли особа помилилася щодо конкретних норм, і як результат не несе відповідальності або несе її в пом'якшеній формі.

Хоча між ними є очевидна різниця, яка насправді полягає не тільки у сфері застосування¹⁰, оскільки ця робота направлена не на термінологічні дебати, в ній застосовуються всі три терміни як взаємозамінні, за виключенням випадків, коли інше впливає із контексту.¹¹

Сутність презумпції знання законодавства

Однієї із основ концепції знання законодавства, що закріплена в багатьох конституціях та законодавчих актах правових країн є обов'язковість опублікування та доведення його до відома населення. Вимога оприлюднення нормативно-правових актів зумовлена, окрім іншого, принципом правової визначеності тобто принципом верховенства права та означає створення загальної обізнаності щодо того який акт прийнято, ким і який його текст. Лише за умови опублікування акту він має застосовуватись до осіб, на яких поширюється його дія (за деякими виключеннями), і, відповідно, застосовується презумпція «незнання закону не звільняє від відповідальності за його порушення». Невизначеність щодо того, чи є нормативно-правовий акт чинним, унеможливорює його однакове дотримання, виконання та застосування, а відтак породжує суперечливу правозастосовну практику, створює можливості для зловживань і свавілля, послаблює гарантії захисту конституційних прав і свобод, призводить до порушення принципів рівності та верховенства права. Якщо держава не забезпечила поширення інформації про законодавство, то від людини не можна очікувати виконання і дотримання закону, так само як не можна

¹⁰До прикладу - *ignorantia juris non* це принцип, максима, презумпція, тоді як помилка у праві спеціальний виняток, спосіб звільнення від відповідальності.

¹¹ Існують у науковців й інші погляди на окреслену проблематику. Зокрема, див - . Vardi N., Zeno-Zencovich V. Legal Ignorance in Italian Private Law. *European Review of Private Law*. 2021. № 2. С. 293–310, Messineo F. Il contratto in genere // *Trattato di diritto civile e commerciale* / за ред. А. Cicu, F. Messineo. Milano : Giuffrè, 1972. Т. XXI, ч. 2. С. 323.

очікувати можливості знати про нього.

Таким чином, офіційне оприлюднення закону є первинною формально-юридичною умовою, що забезпечує як знання законодавства особами, так і загальну визначеність людини в юридично значущих питаннях. Ця вимога знайшла своє відображення у зворотному правозастосуванні: неопубліковані нормативно-правові акти, які мають бути опубліковані, є нікчемними.

Іншим аспектом є закріплення строку, після якого закон (нормативно-правовий акт тощо) набирає законної сили. При цьому в законодавстві країн, зазвичай, він відрізняється для законів та різних нормативно-правових актів. Вбачається цілком вірною, незважаючи на протилежні думки деяких вчених, необхідність відстрочення вступу в законну силу більшості, якщо не всіх, положень законодавства. Таким чином забезпечується можливість особам взнати про нові правила, регулювання, можливості й дотримуватися їх. Особливо це важливо для юридичних осіб, яким часто треба час, щоб внести зміни у структуру, діяльність тощо для дотримання нових правил. Порядок визначення строків набрання чинності для різних актів є складним і потребує додаткових досліджень. Однак немає сумніву, що норма «набуває чинності з моменту опублікування» не дає особам можливості ознайомитися з офіційним текстом закону до його набрання чинності, а сам закон фактично набуває зворотної дії.

Винятки із зазначених правил, звісно, є. Деякі законодавчі акти, накази міністерств тощо можуть не публікуватися, якщо вони мають не нормативний, а індивідуальний характер, не впливають на права людей і не встановлюють нового регулювання, або встановлюють таке регулювання для вузького кола осіб і немає потреби сповіщати про них все населення. Інший виняток – акти при надзвичайних ситуаціях, зокрема, запровадження воєнного стану. Тут можна наводити приклад із Конституції Румунії: «Надзвичайна ордонанса набирає чинності лише після її подання на терміновий розгляд до компетентної палати та

після її опублікування в Офіційному віснику». Такий виняток обґрунтовується наявністю ситуацій, врегулювання яких не може бути відкладено» [58, с. 18, 19]. Отже, презумпція з.з. не означає максимуму знання закону за будь-яких обставин, а допускає винятки. Її основна мета – зробити законодавство обов’язковим навіть для тих, хто звик його ігнорувати або не доклав достатніх зусиль для точного з’ясування змісту чи значення нормативного акта. В такій інтерпретації презумпція не перешкоджає посиланню на помилку в праві, а лише унеможливорює зловживання правом, які будуть описані й проаналізовані в інших розділах.

Виключення із цього правила нерідко, навпаки, можна вважати як порушення презумпції знання законодавства. Першим прикладом, а точніше прикладами, є використання авторитарними режимами «прихованих наказів», які не доводяться до відома населення. Популярним є описаний механізм у таких країнах як КНДР, КНР, Іранська Республіка, Російська Федерація тощо. Прикладами конкретних випадків може бути теперішня ситуація із блокуваннями месенджерів, Інтернету і тому подібного у Російській Федерації або відома справа «Сурковлікс», яка відкрила доступ до безлічі таємних, неопрілюднених громадськості рішень у Кремлі [6]. Демократичні режими не позбавлені цієї проблеми, але вона не проявляється як серйозна загроза завдяки суті цих режимів: механізму стримувань і противаг, активної участі громадськості в політичному житті тощо. І все ж демократичні країни не є ідеальними. Проблема, яка лишається досі – доступ до судових рішень. Звісно, принцип гласності судового процесу є загальновідомим, і країни зазвичай мають сайти із публікаціями судових рішень. Однак принцип гласності не абсолютний. Твердження стосується не тільки закритого судового розгляду у виключних випадках, але й необов’язковості в деяких випадках опубліковувати судові рішення [121 с. 294]. Очевидно, це породжує проблеми при застосуванні. Дослідники наводять приклад із корпоративного/податкового права, коли

компанія продається згідно з усталеним податковим тлумаченням, яке нещодавно було змінене, а відтак компанія понесе додаткові збитки, яких би не понесла, якби знала про зміну практики і структурувала свою угоду по-іншому [121 с. 295].

Неможливо говорити про презумпцію з. з. без застосування принципу правової визначеності. Зазначений принцип передбачає необхідність забезпечення додаткових гарантій обізнаності із законом. Зокрема, це означає, що законодавство, додатково до офіційного оприлюднення, неможливістю зворотного застосування закону та розумних строків вступу в силу, має відзначатись чіткістю, достатньою простотою та зрозумілістю. Більш детально аспект якості закону буде досліджено в підрозділі 3.2. Доступність законодавства.

Відзначити необхідно і практичний аспект концепції. У деяких країнах неопублікованість акта як підстава звільнення від відповідальності напряду прописується в законодавстві. Наприклад, стаття 3(2) Закону Великої Британії про нормативні акти 1946 року («Statutory Instruments Act 1946») передбачає можливість захисту у випадку, якщо акт не був опублікований, якщо тільки не буде доведено, що були вжиті розумні заходи для доведення змісту акта до відома громадськості, осіб, яких він може стосуватися, або обвинуваченого [104].

Роль та позитивні аспекти презумпції знання законодавства

Попри проблеми, які автор описує та описуватиме щодо існування та застосування презумпції з. з., у автора немає наміру створити враження беззмістовності зазначеної презумпції. Більше того, ця максима існує дуже давно і є фундаментом будь-якої правової системи. Без її існування виник би цілий ряд правових проблем глобального характеру, упершу чергу можливість посилатися особам на незнання закону як підставу для звільнення від відповідальності у будь-якій ситуації, а також покарання осіб державою за законодавство яке вони

не знають і не могли взнати (неопубліковані акти). Відтак, є необхідність вказати на беззаперечені переваги презумпції з. з. (та *ignorantia juris non excusat*), зокрема на ті зловживання, які могли б існувати без її застосування.

Почати потрібно із мети цієї максими. Який сенс в її існуванні, якщо ця «фікція» створює явну несправедливість і ставить в індивідуальних випадках загальне благо вище справедливості? Як зазначають дослідники, хоча це може і бути суворим, ті переваги які надає ця максима, наприклад більш обізнане населення та уникнення «умисного незнання», переважають індивідуальні випадки несправедливого застосування [69, с. 343].

Показовою є справа *United States v. Jewell*. Вона розкриває одну з очевидних проблем: «умисне незнання», про яке уже згадувалось. Особа в зазначеній справі була затримана за перевезення наркотиків через кордон, навмисно не з'ясовувала, що саме вона перевозить за винагороду, а згодом стверджувала, що не могла знати про вміст пакунку, в якому містилися наркотики [118]. Суд зазначив, що такі дії є злочинною необережністю, бо особа могла і мала дізнатись, що міститься в пакунку. Проблема «умисного незнання» – це спосіб зловживання правом, посиляючись на те, що особа спеціально не знала про щось, щоб уникнути відповідальності. Зазначений приклад стосується умисного незнання факту, але також можна привести безліч можливих варіантів умисного незнання законодавства, яке могло б бути використане для уникнення відповідальності.

Існує також інша точка зору на описану ситуацію. Буель С. В. розрізняє доктрини протидії обходу закону (*anti-evasion doctrines*) та, власне, доктрину помилки у праві. На його думку, перше – це норма, що встановлює відповідальність для осіб, які формально дотримуються приписів закону, але діють недобросовісно з метою його обхідного підриву, що фактично розширює межі відповідальності, охоплюючи тих, хто вдається до небажаного в конкретних

обставинах способу тлумачення чи застосування правових норм. Водночас доктрина помилки в праві стосується осіб, які порушують закон, але обґрунтовують необхідність пом'якшення відповідальності тим, що вони або не усвідомлювали змісту правової норми, або намагалися її добросовісно зрозуміти, проте дійшли хибного висновку [54, с. 626–627].

Окрім зловживання незнанням, теоретики-лобісти цього підходу наводять й інші аргументи. Остін Д. аргументував максимуму неймовірною складністю доведення «знання особи». На його думку, існує утилітарна необхідність уникати проблем доказування у кожній справі, етап, який виникав би без існування презумпції *ignorantia juris non excusat* [93, с. 498]. Холм О.В., заперечуючи проти тези Остіна, та вважаючи, що проблема вирішується перекладенням тягара доведення незнання на самого обвинуваченого, формулював аргумент так: «Допустити таке виправдання означало б заохочувати незнання там, де законодавець прагне, щоб люди знали і дотримувалися закону; і справедливість щодо окремої особи належно поступається ширшим інтересам, що лежать на іншій шальці терезів» [85, с. 48]. Тобто його ідея полягає у тому, що максима сприятиме досягненню оптимального рівня правової обізнаності та дотримання закону в суспільстві. Відкидаючи попередні роздуми Холмса, Холл вказує на відсутність доказів того, що люди вчать кримінальне право, щоб його дотримуватись. З його роздумів випливає необхідність керуватись принципом законності. Дозвіл посилення на незнання закону, як привід звільнення від відповідальності, суперечило б цьому принципу, оскільки фактично ставило б суб'єктивне уявлення особи про право вище за саме право [84, с. 16-19]. Свої міркування на цю тему висловлювали й інші дослідники, наприклад, відомий правознавець Харт Д.¹². Незалежно від того, яке саме обґрунтування є

¹² Більш детально дивитись в Hart H. M., Jr. The aims of the criminal law. Law and Contemporary Problems. 1958. Vol. 23. P. 401–441

правильним, хоча, з погляду автора, тут радше треба використовувати синтетичний підхід, важливим є розуміння того, що науковці вбачають позитивні ефекти, хоч і суттєво різні, в застосуванні максими *ignorantia juris non excusat*. Єдиної точки зору щодо причини застосування презумпції немає і сьогодні.

Висновки до I Розділу

Отже, максима знання законодавства є не архаїчним способом правового регулювання, а однією з базових загальноправових конструкцій, що є актуальною і важливою досі. Завдяки цьому принципу забезпечуються стабільність правопорядку, передбачуваність поведінки учасників правовідносин і можливість функціонування юридичної відповідальності. Водночас її сутність не може бути зведена до тези про обов'язок кожного «знати закон». Презумпція знання закону є складним і об'ємним поняттям, яке неможливо повно пояснити одним реченням. Для правильного тлумачення її доцільно розглядати у світлі принципу верховенства права та людиноцентризму, чітко відмежовуючи її від суміжних явищ, зокрема преюдиції та юридичної фікції. Такий підхід дає підстави стверджувати, що презумпція знання законодавства, попри її доктринальне, усталене розуміння, не є тотожною фікції, оскільки вона може бути спростовною і має бути спростовною в умовах сучасного світу.

Історичний розвиток концепції *ignorantia juris non excusat* свідчить про те, що вона формувалася не як абсолютне й незмінне правило, а як правова конструкція, зумовлена конкретними потребами організації суспільства, правосуддя та державного управління. Її витоки простежуються ще в римській правовій традиції, а подальший розвиток у канонічному та європейському праві показує, що презумпція знання законодавства є необхідною умовою формування держави та її подальшого процвітання. Аналіз більш новітніх правових систем показує, що ця максима не була абсолютною: правова думка і практика допускали існування певних конструкцій, коли посилення на незнання права могли

виправдовувати особу.

Сутність концепції *ignorantia juris non excusat* у сучасному розумінні полягає в тому, що вона охоплює не лише формальне знання тексту закону, а й значно ширше уявлення про обізнаність особи щодо чинного правового регулювання, його змісту та практики застосування. Сюди входять і нормативно-правові акти, роз'яснення органів, так і судова практика і судові прецеденти. Існує внутрішня суперечність цієї презумпції: чим ширше розуміється «знання права», тим очевиднішою стає фактична неможливість його повного опанування людиною. Звідси випливає, що теоретичне виправдання даної презумпції можливе лише за умови, якщо держава забезпечує не суто формальне оприлюднення нормативних актів, а реальну доступність, зрозумілість і передбачуваність законодавства. Інакше презумпція знання законодавства ризикує перетворитися із засобу забезпечення правової визначеності на інструмент покладення на особу надмірного та фактично нездійсненого обов'язку.

Таким чином, теоретичне осмислення презумпції знання законодавства дає підстави для головного висновку: її значення для правової системи є беззаперечним, однак її легітимність у сучасному світі не може обґрунтовуватися виключно традицією та/чи зручністю використання. Вона повинна оцінюватися крізь призму верховенства права, правової визначеності, якості закону та фактичної можливості особи отримати й зрозуміти правову інформацію. Звідси випливає, що презумпцію знання законодавства слід сприймати не як безумовну догму, а як необхідну, проте таку, що потребує постійного критичного переосмислення правову конструкцію, межі застосування якої мають визначатися з урахуванням сучасних умов розвитку права, суспільства і держави.

РОЗДІЛ 2: ЗАСТОСУВАННЯ ПРЕЗУМПЦІЇ ЗНАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

2.1 Особливості застосування *ignorantia juris non excusat* в окремих країнах

Хоча презумпція з.з. є, в цілому, загальноправовою і застосовується в усіх країнах світу, можна відзначити національні та регіональні особливості в підходах. Так, до прикладу, із узагальнюючого аналізу наукових джерел та судової практики помітна різка різниця між англосаксонською правовою системою та романо-германською. У першому випадку ми стикаємось із великою кількістю судових прецедентів, які констатують у своїх рішеннях та мотивувальній частині відходи від максими «незнання закону не звільняє від відповідальності».¹³ Значна частина цього дослідження спирається й аналізує якраз судові справи США, меншою мірою – Англії. У цьому підрозділі варто зробити короткий огляд того, як ця презумпція реалізується в інших країнах світу, на прикладі провідних правових країн світу. Проте необхідно враховувати, що система судових прецедентів у США стосовно звільнення через незнання законодавства не є сталою і не перейшла у сферу законодавчого регулювання. Досі поширеним є використання зворотніх, суворих тлумачень цього принципу. Так, у справі *United States v. Int'l Minerals & Chem. Corp.* відповідача звинуватили на підставі інформації про перевезення сірчаної та фторокремнієвої кислот у міжштатній торгівлі та того, що він «свідомо не вказав у супровідних документах необхідну класифікацію зазначеного майна, а саме: «корозійна рідина», що є

¹³ Див. окрім всього іншого зазначеного у статті справи: California Court of Appeal. Decision of 1911 in *Rhodes v. Sargent*, 17 Cal. App. 54, 118 P. 727. Available at: <https://www.casemine.com/judgement/us/5914a9a9add7b04934714952> (accessed: 25 March 2026). Supreme Court of New Jersey. Decision of 1873 in *State v. Cutter*, 36 N.J.L. 125. Available at: <https://cite.case.law/nj/36/125> (accessed: 25 March 2026). House of Lords (United Kingdom). Decision of 1867 in *Cooper v. Phibbs*, L.R. 2 H.L. 149. Available at: <https://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1867/1.html> (accessed: 25 March 2026). High Court of Chancery (England). Decision of 1730 in *Lansdowne v. Lansdowne*, 2 Jac. & W. 205. Available at: <https://vlex.co.uk/vid/lansdowne-v-lansdowne-1730-802315209> (accessed: 25 March 2026). United States Court of Appeals for the Eleventh Circuit. Decision of 22 August 2003 in *United States v. Chanthasouxat*, 342 F.3d 1271. Available at: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F3/342/1271/515588/> (accessed: 25 March 2026).

порушенням 49 CFR 173.437», виданого відповідно до 18 USC §834 (a). Розділ 834 (f) передбачає, що кожен, хто «свідомо порушує будь-яке таке правило», має бути підданий покаранню. Суд постановив, що закон не сигналізує про виняток із загального правила, що незнання закону не звільняє від відповідальності. Слово «свідомо» у законі стосується знання фактів, і там, де йдеться про небезпечні продукти, ймовірність регулювання настільки велика, що будь-хто, хто знає, що він володіє ними або має справу з ними, повинен вважатися таким, що знає про регулювання [117]. Показовим є те, що у справі наявна окрема думка одного із суддів, який не погоджується із загальним рішенням. Не розбираючи цю справу детально, автор підтримує позицію, що рішення суду є хибним чи, принаймні, дискусійним.

Почати необхідно із Західної Європи, зважаючи на економічний та правовий розвиток регіону. Показовим є законодавство Французької Республіки. У Франції презумпція з.з. відтворена передусім у Цивільному кодексі, який зазначає, що закон набирає дії з дати, зазначеної в законі, а за відсутності такої дати – наступного дня після опублікування [81]. Водночас оприлюднення є головною умовою обов’язковості закону, під яким розуміється сукупність дій, спрямованих на доведення нового закону та строків його введення в дію до відома населення. Таке положення є звичним для країн Європи, хоча варто відмітити національну особливість дати набрання чинності: вона може відрізятися як наступним днем після опублікування, так і мінімальним строком у конкретну кількість днів¹⁴.

Аналогічно принцип «незнання закону не звільняє від відповідальності» зазначається і в кодексах інших країн Європи. Інколи він прямо прописаний у

¹⁴ В дослідженні, зокрема, згадується про відповідні положення в румунському та українському законодавстві.

Конституції та деталізується в кодексах¹⁵, інколи прописаний у цивільному чи кримінальному кодексі. Так, до прикладу, Цивільний кодекс Іспанії 1889 року в чинній редакції містить ст. 6.1, яка прямо закріплює принцип, що «незнання закону не звільняє від обов'язку його виконання» [92].

Цікавим є те, що суди країн Європи теж стикаються із недосконалістю абсолютності(неіснування винятків) презумпції *ignorantia juris non excusat*. Так, Конституційний суд Італійської Республіки визначив виняток із цієї максими при ситуації «неминучості» (*inevitability*) незнання [61]. Із такого формулювання не вбачається зрозумілим, що мається на увазі, адже очевидно, що ситуація коли особа не знала законодавство, не є неминучою, бо законодавство є актом людської дії, а отже, принаймні теоретично, завжди може бути пізнане. Проте такий позитивістський і буквальний підхід не витримує критики з огляду на людиноцентричний підхід до права. Тому є необхідність детальніше зупинитись на цьому рішенні. Конституційний суд Італії дійшов висновку, що «необмежена презумпція незнання закону не звільняє від відповідальності» є неконституційною, а відтак увів розмежування між: 1. неминучим незнанням (кримінального) закону та 2. незнанням, якого можна було уникнути [61]. Отже, в італійській правовій системі особа може уникнути кримінального покарання, якщо доведе, що її незнання закону було неминучим. Натомість, якщо суд дійде висновку, що такого незнання можна було уникнути, покарання має бути застосоване. Ключовим є питання чи було незнання таким, яке можна уникнути, чи неминучим. Дослідники, аналізуючи обґрунтування суду пишуть, що, по-перше, воно підтверджує принцип публічності права, оскільки законодавство має бути публічним, а отже, і зрозумілим. Якщо особа не змогла зрозуміти закон, то від неї не можна вимагати його дотримання. По-друге, кримінальне

¹⁵ Як в Україні.

законодавство має на меті особисту відповідальність та перевиховання особи, а перевиховання не має сенсу, якщо вона була неминуче необізнаною щодо кримінального закону, а відтак це також суперечить принципу особистої відповідальності. По-третє, існує політична необхідність захисту від авторитарних, у тому числі фашистських режимів, зокрема, зважаючи на прецеденти використання ними зазначеної максими. Наступний аргумент лежить у самій суті кримінального права, яке вимагає врахування мотиву особи (що відповідає принципу верховенства права - авт.). Це тісно пов'язано із принципом *mens rea*, який активно застосовується в англосаксонській системі права. Останнім аргументом, який варто виділити, є зростаюча складність законодавства, правової системи. Цитуючи самих авторів: «Якщо ніхто серйозно не стверджує, що можна не знати про заборону вбивства чи крадіжки, то вимога знати всі правила щодо, наприклад, володіння зброєю є зовсім іншою справою» [59, с. 5055-5056].

Можна відзначити, що подібна норма була імplementована, зокрема, у німецьке законодавство. У Кримінальному кодексі Німеччини зазначається: «якщо особа не усвідомлює протиправності свого діяння, вона діє без вини, якщо ця помилка була невідворотною. Якщо ж помилку можна було усунути (*avoidable*) - покарання лише пом'якшується [79]. Зазначене положення присутнє і в інших кримінальних кодексах країн Європи, але відрізняється від країни до країни. Модельним виглядає кримінальний кодекс Ліхтенштейна, в якому вказується:

«1) Особа, яка не усвідомлює протиправності свого діяння через помилку щодо права, не вважається такою, що діяла винно, якщо її не можна звинувачувати в цій помилці.

2) Винуватця вважають винним у помилці щодо права, якщо протиправність була для нього так само очевидною, як і для будь-кого іншого, або якщо він не ознайомився з відповідними положеннями, хоча був зобов'язаний це зробити з огляду на свою професію, заняття чи інші обставини.

3) Якщо винуватця слід звинувачувати в помилці, покарання, передбачене за умисний вчинок, застосовується, якщо винуватець діє умисно, а покарання за недбалий вчинок - якщо винуватець діє недбало » [105].

Таке нормативне положення виглядає якісніше прописаним. По-перше, вводиться поняття «очевидності» помилки, а відтак особа не може зловживати «умисним незнанням» законодавства. При цьому акцент робиться на спеціальних умовах, які мають бути доведені, щоб особа мала обов'язок знати ту чи іншу відповідну норму. Кодекс наводить приклад роботи та заняття, що може означати, наприклад, відповідальність особи, яка працює на посаді, пов'язаній із екологією, за кримінальні правопорушення направлені проти екології.

Хоча вище ми розглядали європейську правову традицію на прикладі окремих країн, це варто сприймати радше як один із правових стандартів, який закріплюється також іншими демократичними країнами. У цивільному кодексі Філіппін у статті 3 зазначається, по аналогії із вище згаданим іспанським цивільним кодексом, що незнання закону не звільняє нікого від обов'язку його дотримуватися [107]. Однак у кодексі не закріплюється поняття помилки у праві, навіть щодо розірвання договору.

Із наведеного та інших проаналізованих джерел можна констатувати, що правова доктрина, а як результат і законодавство, у більшості країн поза межами Північної Америки та Європи відстає від сучасних стандартів у питанні *ignorantia juris non excusat*. Навіть провідні країни світу, країни Європи, мають різне законодавство і різну судову практику. ЄСПЛ намагається встановити єдині правові стандарти для країн, на чий юрисдикції він поширюються. Однак, як було показано раніше, законодавство країн-членів ЄС досі не є уніфікованим навіть у таких базових правових категоріях, як «помилка у праві».

Окрім цього, до ЄСПЛ та його функціонування виникає декілька вагомих

зауважень у контексті максими знання законодавства. По-перше, ЄСПЛ залишає на розсуд держав значну кількість питань, зокрема у рішенні «Lautsi та інші проти Італії» про питання релігійних символів у школі суд визнав, що розміщення розп'яття в класах не порушує Конвенцію, а ключовим аргументом був «margin of appreciation» (межа розсуду держави), тобто те, що у держави є певна дискреція у вирішенні внутрішніх справ [71]. Відтак, не можна говорити про ЄСПЛ як про уніфікатора законодавства країн, чи, принаймні, не повною мірою.

По-друге, ЄСПЛ викладає своє рішення двома мовами, хоча їхнє значення стосується усіх держав, які підпадають під його юрисдикцію. Відповідно до статті 12 Статуту Ради Європи, офіційними мовами організації є англійська та французька. Оскільки Європейський суд з прав людини є органом Ради Європи, його діяльність здійснюється в межах цієї двомовної системи. Лише текст на цих двох мовах є юридично чинним [63]. Особа, яка не володіє цими мовами (а володіти вона має на достатньому рівні, тобто мінімум рівень C1, щоб розуміти текст такого рівня складності), навіть маючи юридичну освіту/знання, не зможе зрозуміти, що вказується у рішенні. Частково ця проблема нівелюється адвокатами, онлайн-перекладачами тощо. Держави, як було зазначено, також намагаються доводити правову інформацію до населення – перекладати рішення, які винесені щодо них. Обов'язковість рішення ЄСПЛ, звісно, за статтею 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) та різними рішеннями ЄСПЛ¹⁶ стосується лише тієї країни, яка є державою-стороною справи [62]. Тим не менш, судові рішення формують практику, яка не завжди, але часто використовується у рішеннях по

¹⁶ Див. зокр. офіційні матеріали:: «Європейський суд з прав людини. Виступ Голови Суду Діна Шпільмана «Speech by President Dean Spielmann – Visit by a Delegation of the Inter-American Court of Human Rights», Страсбург, 20 жовтня 2014 р. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Speech_20141024_OV_Spielmann_ENG (дата звернення: 25.03.2026)»

схожих справах проти інших країн. Такі рішення можуть надавати особі передбачуваності в майбутніх юридично значущих вчинках.

По-третє, в деяких країнах виконання рішень ЄСПЛ або майже відсутнє (Російська Федерація), або перебуває на дуже низькому рівні. Україна знаходиться на одному із перших місць серед країн невиконувачів судових рішень ЄСПЛ, хоча у звітах і зазначається про те, як Україна активно намагається виконувати рішення незважаючи на війну [60, с.10]. Хоча ця проблема не стосується питання права як такого та винуватцем у ситуації є не сам ЄСПЛ, проблема існує. Особа, навіть якщо вона має рішення своєю мовою, відповідні знання тощо, не може покладатись повною мірою на судові рішення і практику ЄСПЛ через невизначеність у його виконанні.

2.2. Розвиток та застосування презумпції знання законодавства в Україні

Презумпція знання законодавства в Україні, упершу чергу, закріплюється в конституційному праві – у Конституції України. Конституція України чітко прописує обов'язок опублікування законодавства, а також (ст. 57) опублікування не тільки законів, а й інших нормативно-правових актів, що, безумовно, є досягненням законодавчої техніки та нормотворчості. Додатково у статті 58 закріплюється заборона зворотної дії законодавства, за винятком випадків коли відповідальність осіб пом'якшується [16]. В цілому Україна має доволі прогресивну конституцію у питанні забезпечення концепції знання законодавства. Законодавство України також регулює дату набрання чинності окремих актів законодавства та порядок їх опублікування, що безумовно є позитивним аспектом.

Подальшу реалізацію уже презумпція *ignorantia juris non excusat* отримала у ст. 68: «Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності». Цікавим є деяка термінологічна, законодавча неточність формулювання першої частини: обов'язок дотримання стосується лише Конституції та законів України. При буквальному тлумаченні це означає необов'язковість дотримання нормативно-правових актів. І хоча така двозначність усувається глибшим тлумаченням, зокрема спираючись на верховенство права, все ж варто констатувати недосконалість правової норми. Більше того, створюється двозначність для розуміння людиною обов'язку дотримуватися, наприклад, законодавства, яке не відповідає верховенству права, але ця дискусія виходить за межі наукової праці. Хоча варто відмітити, що суди не виходять із буквального тлумачення норм. Так, у справі № 642/3947/20 суд зазначив:

«Системне тлумачення вказаних норм законодавства і практики суду касаційної інстанції свідчить про те, що обов'язок особи щодо знання та дотримання норм Конституції України і законів України стосується усіх нормативно-правових актів (актів Президента України, Кабінету Міністрів України тощо), які в передбаченому законодавством порядку були доведені до відома населення та набрали законної сили» [31].

Тим не менше варто констатувати невідповідність українського галузевого законодавства рівню провідних правових країн світу в сфері, на яку спрямоване це дослідження. У Кримінальному кодексі України відсутні положення щодо звільнення особи від відповідальності у зв'язку із незнанням положень у виключних випадках¹⁷, а у Цивільному кодексі України відсутні положення про звільнення від відповідальності у зв'язку із помилкою у праві, на відміну від таких положень, зокрема, у зазначених раніше законодавствах країн Європи.

¹⁷ В останніх підрозділах наукової роботи ці виключення і шляхи вдосконалення розглянуті.

Правова наука в Україні мало приділяла уваги питанню презумпції знання законодавства. Більшість авторів зупинялись на аналізі ч.1 ст.68 Конституції України, а їх аналіз не виходив далі констатації очевидних тверджень та зміщення фокусу на мету такого регулювання, на людину як найвищу цінність держави, а не на відповідне регулювання. Білоскурська О.В. наприкінці своєї наукової роботи зазначає, що вказана норма опосередковано означає обов'язок знання законодавства, а також відмічає недолік, що обов'язок знання не стосується нормативно-правових актів та пропонує внести доповнення до Конституції, де додати до ч.1 ст.68 Конституції України також «нормативно-правові акти»[1, с. 75-76]. Інша вчена концентрується на доведенні існування позитивної юридичної відповідальності та наводить таке визначення цього поняття: «юридичний обов'язок по дотриманню вимог правових норм або сумлінне використання наданих прав, що реалізується у правомірній поведінці суб'єктів юридичної відповідальності, схвалюваній або заохочуваній інстанцією оцінки», - а далі, фокусується на співвідношенні обов'язку та прав, зокрема взаємних обов'язків держави і громадян [18, с.63]. Не вдаючись у дискусію відносно категорії «позитивна відповідальність», варто підкреслити позитивне ставлення автора до такої концепції, яка, хоча і виходить за межі сфери презумпції знання законодавства, видається необхідним стимулом для розвитку правової культури, правової держави і розбудови демократичного суспільства. Не можна побудувати успішне суспільство лише на примусі та покаранні, бо стимули та заохочення, у тому числі за дотримання законодавства, у деяких випадках, мають сенс.

Не оминула максимуму *ignorantia juris non excusat* і судова практика. Узагальнюючи, можна стверджувати, що українські суди досить формально підходять до розуміння концепції «незнання закону не звільняє від відповідальності». Починаючи із найнижчої інстанції, суди не зважають на обставини в кожній конкретній справі.

У справі Чернігівського апеляційного суду № 750/10242/24 особа пропустила строк оскарження рішення суду щодо питання примусового стягнення грошових сум через несплату за житлово-комунальні послуги:

«При цьому, пропуск строку для подання апеляційної скарги обумовлений наступними обставинами: наслідки військової агресії та воєнного стану. Апелянт зазначає, що з моменту ознайомлення із ухвалою і протягом усього терміну для подання скарги, її життєдіяльність ускладнена умовами повномасштабної збройної агресії проти України. Постійні повітряні тривоги, ракетні обстріли, перебої із інтернетом та зв'язком значно ускладнили можливість зосередитися на вивченні справи, консультуванні та підготовці необхідних матеріалів. Ці обставини створюють постійний психологічний тиск та напругу; відсутність спеціальних правових знань. Апелянт стверджує, що вона не є юристом і не має достатніх знань у сфері цивільного, житлово-комунального та енергетичного законодавства для того, щоб самостійно, без сторонньої допомоги, належним чином скласти скаргу. Апелянт ОСОБА_1 вважає, що вказані вище обставини є поважними причинами пропуску процесуального строку, оскільки вони виникли об'єктивно, незалежно від її волі, та унеможливили вчасне вчинення процесуальної дії» [46].

Особа не тільки не володіла необхідними знаннями, але й мала об'єктивні труднощі для отримання допомоги від фахівців через обставини, зазначені у скарці. Зважаючи на такі обставини, керуючись людиноцентричною позицією і верховенством права, суд повинен був продовжити строк на апеляційне оскарження. Суд правильно зазначив, що сам факт запровадження воєнного стану не є підставою для продовження строку на апеляційне оскарження, проте невірною посилається на відсутність належних та допустимих доказів у цій справі, адже «постійні повітряні тривоги, ракетні обстріли, перебої з інтернетом та зв'язком» є загальновідомим фактом і не потребують підтвердження. Якщо ж суд вважав протилежне, то мав можливість запросити відповідні докази у особи, хоча вбачається надмірним тягарем і майже неможливим доводити такі факти як відсутність зв'язку. В кінці мотивувальної частини суд, посилаючись на рішення Верховного Суду, констатує: «публікування нормативно-правового акта є

юридичною підставою презумпції знання законодавства. Суть цієї презумпції полягає в тому, що ніхто не може посилається на незнання закону, якщо він був опублікований у встановленому законом порядку» [46]. Аналогічне рішення в схожій справі було прийнято і апеляційною інстанцією – Другим апеляційним адміністративним судом. У цій справі ситуація теж стосувалась процесуального права і заяви про поновлення пропущеного строку, проте відносилася до оскарження рішення нарахування пенсії ветерану війни і мала інше обґрунтування. У цій справі особа напряду посилалась на свою необізнаність із правом і складністю розуміння цієї сфери:

«В обґрунтування заяви про поновлення строків звернення до суду із цим позовом зазначено, що до минулого року судовими справами позивача займались адвокати. Тепер доводиться вивчати юридичну науку самотужки. Під час підготовки апеляційної скарги по аналогічній справі за 2023 рік позивач дізнався про існування закону N 367 - XIV. Сталося це в жовтні 2025 року. До цього він не знав про існування закону. Протягом минулих років пенсійний фонд називав підстави для виплати цієї допомоги, кожного року своя постанова КМУ. Позивач вважав це законним, тому що не знав про рішення Конституційного Суду України та мав поверхові знання щодо верховенства права» [34].

Суд, аналогічно до минулої справи відмовляючи у визнанні обставин особи, стверджує:

«звертає увагу на презумпцію знання законодавства (лат. Ignorantia juris non excusat - незнання закону не вибачається) - кожен вважається таким, що знає закони... юридична необізнаність і невірне трактування норм права, відсутність чіткого законодавчого врегулювання певних питань не є поважною причиною для пропуску строку на звернення до суду» [34].

По-перше, хочеться зазначити соціальну важливість питання – виплати пенсії ветеранам війни. Це, з одного боку, гостре і важливе питання зараз, під час військової агресії, а по-друге, майже будь-яке соціальне питання є гострим і таким, що хвилює суспільство. Вже зважаючи на суспільну важливість проблеми

особи, варто було б більш людиноцетрично розглядати справу. По-третє, як уже зазначалось щодо іншої справи, повністю відкидається принцип верховенства права при такому позитивістському тлумаченні законодавства.

Ситуація часто залишається такою ж і на рівні Верховного Суду. Так, у справі, де заявниця подала у неправильний спосіб заяву про перегляд заочного рішення, чим безумовно порушила процесуальне законодавство, суд не звернув уваги на доводи заявниці: «твердження заявниці про її необізнаність щодо порядку перегляду заочного рішення не може свідчити про поважність пропуску строку на подання заяви про його перегляд» [30]. Однак звернути увагу у цьому рішенні варто не лише на сам факт про необізнаність особи, адже презумпцію знання законодавства навіть критики не вимагають скасовувати. Ситуація, насправді типова для Верховного Суду в Україні, полягає в тому, що справа розглядалася більше року, при цьому в ній декілька разів змінювали суддю, а в самій справі Верховний Суд відступав від позиції, сформульованої Верховним Судом раніше, що, принагідно зазначити, не є забороненим.¹⁸ Суд при цьому у самому рішенні чітко зазначає ситуацію, яка склалася: передача справи від Верховного Суду до Великої Палати Верховного суду і назад [30]. Така ситуація складається через зміну суддів, які входили в колегію Верховного Суду під час кожного розгляду. Подібні ситуації в Україні виникають нерідко. Звісно, з точки зору юристів, фахівців у праві, існує необхідність «знаходження істини», тобто правильного вирішення тієї чи іншої ситуації, однак у цій ситуації, як у відомому виразі – «за деревами не видно лісу». Пошук «правильності» є необхідним, але конкретним особам від цього стає тільки гірше. Незалежно від складності чи важливості ситуації, особі доводиться роками ходити в суди щоб відстояти свої права через частно «формальні» неточності. Зазначена проблематика не є новою,

¹⁸ Дивитись цю ж справу рішення від 22.06.2023, 20.02.2043, 28.02.2024.

і її дослідження потребує детальнішого розгляду та пошуку шляхів вирішення, проте вона є надзвичайно важливою в контексті презумпції знання законодавства. У ситуації, коли Верховний Суд змінює декілька раз свою позицію навіть не щодо конкретних правовідносин, а в одній і тій же справі, є надмірним, можна сказати, неадекватним покладанням на особу тягаря у вигляді обов'язку знати законодавства у тому сенсі, в якому його розуміє більшість правознавців, насамперед суди – знання судової практики.

Інша проблема, яка є достатньо об'ємною: знання іноземного законодавства, питання юрисдикцій. Ситуації, з якими часто стикаються юридичні особи: дотримання законодавств різних країн світу, що є об'єктивно дуже складним. В одній справі, що стосувалася патентного права, позивач обгрунтовав свою позицію так:

«...наголошує на тому, що він є юридичною особою - нерезидентом України. Компанія створена, зареєстрована та працює відповідно до законодавства Сполучених Штатів Америки. Отже, позивач не міг довідатися про порушення його прав з моменту публікації відомостей про реєстрацію оспорюваних» [33].

Ця ситуація є спірною: з однієї сторони, є не виправданим покладання загального правила звільнення від відповідальності чи її пом'якшення на іноземців, особливо коли йдеться про юридичну особу, яка має матеріальні ресурси та можливості користуватися професійними правничими послугами, а з іншої – є об'єктивна невідповідність вимагати від нерезидентів знання законодавства аналогічно до резидентів країни. У цьому ж рішенні зазначається: «...За загальним правилом презумпція знання законодавства є неспростовною презумпцією, але в окремих галузях права чи правових інститутах існують винятки...», - визнання винятків із презумпції, для української правової системи, є безперечно успіхом, проте: «...Чинне законодавство України не надає якихось пільг нерезидентам України і до

незнання законодавства України...Негативні наслідки впливу позовної давності не мають перекладатись на Товариство тільки через те, що позивач є нерезидентом України» [33]. Хоча суд, судячи із рішення, вбачає проблему невідповідності між презумпцією знання законодавства та неіснуванням винятків/пільг для нерезидентів, його можливості обмежені межами судової дискреції. Проблема іноземних юрисдикцій у часи глобалізованого світу є очевидною, проте складною для вирішення. Тим не менш, законодавцю варто враховувати що нерезиденти об'єктивно перебувають в іншому статусі, ніж резиденти країни, щодо можливостей правничої допомоги, доступу до знань, особливо зважаючи на мовний, культурний бар'єр тощо.

Вище було зазначено про особливість юридичних осіб в аспекті максими *ignorantia juris non excusat* – набагато більше можливостей для отримання кваліфікованої юридичної допомоги. Розмежування тут є важливим: юридичні та фізичні особи об'єктивно в середньому мають різні можливості, передусім через різне матеріальне забезпечення, для користування послугами фахівців, в тому числі послугами фахівців в юридичній сфері. Тому і презумпція «незнання закону не звільняє від відповідальності» до них застосовується, чи принаймні має застосовуватися, у деяких випадках по різному. Українська судова практика підтвержує ці роздуми. Верховний Суд в одному із рішень визначає, що оскільки юридична особа має можливість звернутися за допомогою до юридичної компанії, а в цьому рішенні більше того компанія співпрацювала із іншою компанією, яка надає юридичні послуги на підставі договору, то вона мала бути обізнана щодо вимог законодавства, а тому посилення на незнання не є обґрунтованим [32]. Звісно, і тут можна критично висловитись – навряд чи суд дійшов би іншого висновку, якби компанія не могла скористатися послугами фахівців, навіть якби вона обґрунтовано посилалася на неможливість користування послугами фахівців через брак коштів (кредити, сімейний бізнес тощо).

Інший тип ситуацій, який теж є спірним із юридичної точки зору, пов'язаний із дотриманням презумпції знання законодавства на окупованих територіях. Чи може особа, перебуваючи на окупованій території, отримати доступ до законодавства України? Навіть якщо брати до уваги можливості Інтернета то через бойові дії він може бути недоступним чи слабкодоступним, а наразі держава-агресор блокує Інтернет на своїй території, в тому числі на окупованій території України [48]. У будь-якому випадку очевидно, що посилаючись на таке незнання не є обґрунтованим для виправдання колабораціоністської діяльності, коли особа очевидно могла розуміти незаконність свого діяння, навіть якщо не мала доступу до останніх законодавчих змін. Така позиція відображена і в рішенні Касаційного кримінального суду № 383/426/23, за яким особа, діючи умисно і добровільно, займала адміністративну посаду в апараті держави-агресора. Особа посилалася на незнання законодавства, проте на момент здійснення кримінального правопорушення вже діяли норми Кримінального кодексу, які заборонили колабораціоністську діяльність [29]. Навіть якби кримінальні норми заборони колабораціоністської діяльності були доведені до відома населення після окупації території, зважаючи на очевидний антиморальний характер такої дії, на думку автора, особу можна було б притягнути до відповідальності за державну зраду. Такі кримінальні правопорушення в англосаксонській системі визначаються терміном «*mala/malum in se*», тобто діяння, які вважаються злим /неправильними самі по собі, бо мають внутрішню моральну хибність, а не є протиправними лише тому, що їх заборонив закон [96].

Фахівці в праві – практикуючі адвокати, нотаріуси, судді чи науковці в юриспруденції теж повинні мати інший статус у контексті презумпції знання законодавства у порівнянні із нефахівцями. Знання в праві дають беззаперечні переваги, але також накладають на таких осіб додаткові обмеження: зважаючи на їх знання, вони краще розбираються в праві, а тому і стандарт доказування їх

знання має бути нижчим, і навпаки. Посилання фахівця у сфері права на незнання кримінального законодавства, коли особа в цьому спеціалізується, не витримує критики. У справі № 500/1889/18 суд вказав, що фаховий юрист, прокурор мав знати про те, які повноваження йому надані, та його посилання на незнання і як результат – невинуватість у вчиненні кримінального корупційного правопорушення не може бути задоволене [4]. З іншої сторони, вбачається, що відсутність такої освіти не змінила б позицію Вищого антикорупційного суду, що є помилкою. Крім того, треба розуміти, що право – складна категорія, законодавство дуже об'ємне, законодавчих актів безліч. Україна не виняток, як буде пізніше доведено. У ситуаціях, коли виключення із презумпції знання законодавства допускаються, має бути вимога встановлювати, наскільки особа могла дізнатися про необхідне регулювання case-by-case (в кожному окремому випадку окремо). До прикладу, буде необґрунтовано вважати, що науковець у сфері податкового права міг досконально знати регулювання міжнародного патентного права.

Окремою групою суб'єктів, які повинні мати особливий статус, є суб'єкти владних повноважень. Їхні посади автоматично разом із можливостями та владою покладають на них і обов'язки. Одним із таких обов'язків має бути і презумпція знання законодавства. Це, зокрема, підтверджується і Кодексом адміністративного судочинства України, де особи, які не є суб'єктами владних повноважень, при систематичному тлумаченні кодексу, фактично перебувають в привілейованому стані. Касаційний адміністративний суд також підкреслює це: «правова природа суб'єкта владних повноважень передбачає презумпцію знання законодавства, включаючи норми процесуального права, що регулюють порядок та строки оскарження судових рішень»[45]. Суб'єкти владних повноважень, за суттю своєї діяльності, повинні мати відповідні знання, для здійснення їхньої роботи. Однак баланс інтересів завжди повинен бути, і таке регулювання не повинно мати на меті дискримінацію та приниження суб'єктів владних

повноважень. Судова влада розуміє необхідність інформування суб'єктів владних повноважень про зміни, зокрема у судовій практиці, для їхньої ефективної та стабільної діяльності. З цією метою Верховний Суд уже зараз розсилає листи із судовою практикою та правовими позиціями Верховного Суду до відповідних суб'єктів [3].

Із зазначеного вище цілком обґрунтовано складається враження, що в Україні суди і судова практика нерідко надмірно довільно тлумачать принцип презумпції з.з.. Через це не можна не зачепити гостру в Україні дискусію судового активізму. Зазначене стосується будь-якої правової системи: межі розсуду можливостей суду тлумачити закон і встановлювати нові норми є темою дискусій і дебатів у будь-якій правовій державі, але особливо це стосується України. Судовий активізм - широка і складна тема, проте потрібно поверхнево оглянути її в аспекті презумпції знання законодавства. Що собою являє судовий активізм? Це поняття значною мірою корелює із поняттям «судової правотворчості». Не аналізуючи глибоко судову правотворчість як феномен у праві, можна зазначити, для потреб цього дослідження, властиві характеристики цього поняття, які Завальнюк С.В. описує на підставі аналізу позицій різних науковців: «суди створюють «нове право», «розширює зміст нормативних положень», «іманентна властивість правосуддя, яка...має свої межі», «неможливе без створення ним (судом – авт.) відповідного правоположення нормативного характеру», - а також вона узагальнює: «Наразі суди всіх інстанцій фактично «добудовують» право при колізіях чи прогалинах у законодавстві, Верховний Суд узагальнює судову практику і сприяє однаковому застосуванню норм права судами, а Конституційний Суд України здійснює негативну правотворчість...» [9, с. 212, 214]. Деякі науковці в своїх працях фактично ототожнюють судовий активізм та судову правотворчість. На думку Гончарова В.О., судовий активізм: «це діяльність суддів, спрямована на створення нових норм права шляхом застосування різних способів тлумачення права, правових доктрин, аналогії

закону, права, а також, повноваження судового контролю щодо скасування нормативно-правових інших гілок влади» [8, с. 92]. Тобто, якщо спрощувати, судовий активізм – це створення норм права, тобто заміна, принаймні часткова, функцій законодавця.. Щодо цього феномену Сидорович Р. привів чудову аналогію: «До певної міри судовий активізм можна порівняти зі скальпелем хірурга. У руках вмілого і чесного фахівця – це інструмент, який рятує життя, в руках невмілого або недоброчесного – несе смерть» [40]. Не даючи цьому явищу власну оцінку не можна не констатувати, що воно існує. І одразу треба повторити, що воно не є унікальним явищем для України, так як його витoki слідують від США [2, с. 10]. Зазначене є важливим для розуміння судового активізму: на відміну від континентальної системи права, в англосаксонській не буде порушенням сказати, що творцем права є суд, а виявом права – судові рішення. З іншої сторони, в романо-германській правовій системі роль суду полягає в застосуванні та тлумаченні норм права, що містяться у законодавстві [27, с.76].

Проте в наш час правові системи все більше зближуються, тому подальший аналіз буде справедливим щодо обох правових систем. Факт полягає у тому, що творення права судами створює додаткове навантаження на всіх суб'єктів права. Судові рішення, практика Верховного Суду не підпадають під необхідність опублікування та доведення до відома населення, як це відбувається із законодавством. Але при цьому, як слідує із вищенаведеного, судові рішення можуть і створюють норми права. Ця суперечність повинна бути розв'язана або шляхом розширення поняття презумпції знання законодавства і фактичного перетворення її на презумпцію знання права, або звуженню (нівеляції) судового активізму, задля забезпечення справжнього справедливого, демократичного і правового суспільства. Інший варіант, який зараз практикується, є пошук балансу між двома крайностями, що на думку автора видається малоймовірним.

Останньою темою, яка буде розглянута в цьому підрозділі, є правова

культура. Аналогічно до попередньої проблематики вона не є особливістю України, але в Україні набуває особливо гострого характеру. Тема недостатньої правової культури, нігілізму права піднімається чи не в кожній ґрунтовній науковій роботі.¹⁹ Змістовно дослідивши власне термін «правова культура» Сербин Р. А. у своїй дисертації пропонує таке визначення:

«категорія філософії права, яка характеризує зумовлене природним правом, всім соціальним, духовним, політичним, економічним ладом правове життя людини й людства, що полягає у досягнутому рівні розвитку правової діяльності, правосвідомості і загалом у рівні правового розвитку суб'єктів (людини, різних груп, всього населення, людства взагалі), що забезпечує верховенство права у суспільному житті, гуманітарні принципи справедливості, свободи й гуманізму, людини як вищої соціальної цінності, захист її честі й гідності, а також гарантованість державою, міжнародними інституціями прав і свобод людини, загальнолюдських цінностей» [39, с. 26].

Інакше кажучи, правова культура – це той рівень правових знань, навичок, їх утілення особами в реальному житті, а також відображення в суспільстві. Правова культура є наріжним каменем у формуванні правового суспільства і важливим поняттям для презумпції знання законодавства. Не можна покладати на особу чи суспільство в цілому обов'язок знати законодавство, якщо її/їхній рівень правової культури низький. З іншого боку, буде вірним твердження, що такий обов'язок стимулює особу і суспільство підвищувати рівень правової культури. Така дихотомія повинна на практиці працювати, але на прикладі України можна відмітити, що без додаткових зусиль, упершу чергу держави, в цьому напрямленні правова культура залишатиметься на низькому рівні. Це підтверджується рядом досліджень науковців [44, с. 158-159]. Правова культура відображає поведінку людей, відповідно формування поваги до права та

¹⁹ Див. зокрема: Стрілко Д. Правовий нігілізм та шляхи його подолання в сучасних умовах. Підприємництво, господарство і право. 2021. № 3. С. 216–221; роботи професора права Козюбра М.І. тощо.

покращення знань в цій сфері є необхідним для гармонійного розвитку правової системи та демократичного суспільства [25, с. 51-52]. Підсумовуючи, якраз високий рівень правової культури людини окремо і суспільства в цілому є необхідним чинником для дотримання презумпції знання законодавства та його справедливого застосування.

Висновки до II Розділу

Отже, проведений порівняльно-правовий аналіз дає підстави стверджувати, що презумпція знання законодавства, попри її майже універсальне²⁰ визнання, не має однакового змісту та однакових меж застосування в різних правових системах. Вбачається, що в англосаксонській правовій традиції значно чіткіше простежується гнучкий відхід від суворого, буквального розуміння максими *ignorantia juris non excusat*, який проявляється в судовому активізмі щодо відходу від догматичного тлумачення презумпції, як неспростовної. Тоді як у романо-германській системі вона зберігає більш формальний характер. Тим не менше, зближення правових систем у сучасному світі поступово нівелює цю відмінність: в обох системах все очевиднішою стає потреба пов'язувати дію презумпції не лише з формальним існуванням норми, а й з реальною можливістю особи дізнатися про її зміст, зрозуміти його та передбачити правові наслідки своєї поведінки. Відповідно, у сучасному розумінні права ця максима не може розглядатися як абсолютна, відірвана від принципів правової визначеності, доступності права та належного оприлюднення нормативних приписів.

Що стосується України, то можна зробити висновок, що вітчизняна правова система загалом містить належну нормативну основу для існування

²⁰ Чи абсолютно повне, що автор не готовий стверджувати, але є всі підстави так вважати.

презумпції знання законодавства. Конституційне закріплення вимоги офіційного оприлюднення нормативно-правових актів, нечинності неопублікованих актів, заборони зворотної дії закону та пряме формулювання про те, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності, свідчать про достатньо високий рівень формально-юридичного забезпечення цієї конструкції. Разом із тим, сам по собі факт конституційного закріплення ще не означає повної реалізації презумпції на практиці. У роботі обґрунтовано показано, що в українському праві зберігаються як окремі законодавчі неточності, так і значно глибша проблема – розрив між формальною доступністю права та реальною спроможністю населення його сприймати, розуміти і використовувати у своїй поведінці. Судова практика, хоча інколи й робить намагання відступити від абсолютного сприйняття цієї норми, обмежується лише посиленням на опублікування актів законодавства. З цього слідує, що знання законодавства в Україні залишається скоріше нормативною вимогою, більше фікцією, ніж реальною презумпцією.

Таким чином, головний висновок полягає у тому, що реальність і справедливість застосування презумпції знання законодавства визначаються не стільки її формулюванням, скільки якістю подальшого розвитку і тлумачення цієї максими. Для України, як і для інших сучасних держав, визначальними є не лише офіційне оприлюднення актів, а й належний рівень правової культури, зрозумілість законодавства, доступ до правової інформації, стабільність судової практики та здатність держави забезпечити передбачуваність права в реальному житті. Відтак, презумпція знання законодавства зберігає своє фундаментальне значення, однак її легітимне застосування можливе лише за умови, що держава виконує свій зустрічний обов'язок – робить право не просто формально оприлюдненим, а дійсно доступним для людини.

РОЗДІЛ 3: ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ ПОКРАЩЕННЯ ПРЕЗУМПЦІЇ *IGNORANTIA JURIS NON EXCUSAT*

3.1. Недоліки та критика концепції *ignorantia juris non excusat*: загальні обриси

Помічали недоліки презумпції знання законодавства значна кількість людей. Більше того, різні науковці, судді та правознавці в той чи інший спосіб описували й торкалися проблеми, проте зазвичай це не виходило далі тверджень. Ось, наприклад, показовий фрагмент, який описує проблематику максими *ignorantia juris non excusat*:

«Щодо згаданої тут «презумпції знання закону», можна зауважити, що, хоча незнання закону не звільняє осіб від відповідальності, тобто не звільняє їх від наслідків їхніх дій, як, наприклад, від покарання за кримінальний злочин або від відшкодування збитків за порушення договору, закон, тим не менш, враховує, що можуть існувати сумнівні моменти в законі і що особа може бути необізнаною щодо закону, і цілком очевидно, що незнання закону насправді існує. Наприклад, було б суперечливим здоровому глузду стверджувати, що кожна особа знайома з судовою практикою; хоча в такому випадку існує презумпція знання в тій мірі, що *ignorantia juris non excusat*, правила судової практики повинні дотримуватися, і будь-яке відхилення від них матиме наслідки, що шкодять позивачеві» [53, с.253-254].

Інший приклад доречно привести із судової практики: суддя Лаш Дж. у своїй окремій думці в справі *R v Mayor of Tewkesbury* (1868) зазначав, що хоча незнання права не звільняє від відповідальності не існує презумпції знання правових наслідків своїх дій [67]. Схожі роздуми в наш час висловлюють у наукових джерелах і західні дослідники, значно меншою мірою українські також.

Деякі ж науковці, навпроти, вважають що презумпція з.з. не підлягає обговоренню, оскарженню – ніким за жодних умов. Безпека та стабільність правопорядку переважають над приватними інтересами [58, с.19]. Така позиція

видається слабкою по низці причин, зокрема: люди творять законодавчі норми, а відтак завжди можуть створювати виключення; як було і буде проаналізовано такі виключення дійсно закріплюються напряду в ряді країн; людське життя, його індивідуальні права і свободи є, чи принаймні має бути, найвищою цінністю держави; правопорядок і людське життя динамічні і постійно змінюються, тому такий догматизм, навпаки, цілком може погіршувати правовий порядок в країні.

Отже, проаналізувавши та осмисливши, наскільки це можливо в межах обмеженого по обсягу дослідження, максимуму *ignorantia juris non excusat*, не можна не відзначити проблемні аспекти цієї концепції. Необхідно мати на увазі, що будь-яка правова держава зацікавлена у тому, щоб підтримувати рівень правової освіти населення на найвищому рівні, чи, простіше кажучи, щоб громадяни принаймні добре знали закони, свої права і обов'язки. Але приходить констатувати, що цей намір зтикається із рядом труднощів.

Фундаментальною проблемою, яка навряд чи може бути вирішена, проте яку не можна не відзначити, є визначення правомірності поведінки. Крупчан О.Д. пише, що дізнатися, чи особа знає закон, чи ні, неможливо, якщо не проникнути в її свідомість, що, принаймні наразі, не є можливим, із чим неможливо не погодитись [22, с. 122]. Тим не менше, Воробей П.А. правильно зазначає, що неможливо скасувати в правовій системі об'єктивне ставлення у вину. Правило «незнання закону не звільняє від відповідальності» застосовується в усіх правових системах та кримінальних законодавствах [22, с. 122-123]. Аргументацію цієї позиції надає Джон Остін:

«Якби незнання закону визнавалося підставою для звільнення, суди були б змушені розглядати питання, які майже неможливо вирішити і які зробили б здійснення правосуддя практично неможливим... По-перше, чи була особа незнайома із законом на момент вчинення правопорушення? По-друге... чи було це незнання неминучим? Обидва ці питання є майже нерозв'язними» [93, с. 238-240].

Дослідник цілком правий в описаному аспекті, проте це не означає, що із загального правила не можна (і більше того – треба) сформулювати виключення.

Другою проблемою є, власне, знання законодавства, хай і на більш примітивному рівні – що можна робити, а що не можна. Як людина може знати всі «можна» і «не можна», тобто принаймні положення кримінального, цивільного кодексів та кодексу, який визначає адміністративні порушення (чи їх аналоги в країнах), при тому не є секретом, що навіть фахівці в праві, юристи, які, зазвичай, мають спеціалізацію конкретній галузі, не знають напам'ять усіх положень із цієї галузі.²¹ Хорошою ілюстрацією будуть роздуми професора права у США²²:

«Читачі цієї статті можуть поставити собі питання, наскільки добре вони самі знають право поза межами своєї спеціалізації. Чи знаєте ви, наприклад, чи існує у вашому штаті обов'язок повідомляти органи влади про відомий вам тяжкий злочин? Чи підпадаєте ви під обов'язковий період очікування перед купівлею вогнепальної зброї? Чи гарантує ваше законодавство конституційне право на чисте довкілля?...Автор визнає, що до проведення цього дослідження вона сама не знала правильних відповідей на багато з цих питань у межах свого штату» [109, с.228].

Логічним було б, щоб при народженні, прийнятті до громадянства країни та інших схожих випадках людині мали б, принаймні на примітивному рівні, роз'яснити положення законодавства, хоча б базові норми, як от норми кримінального та адміністративного законодавства, проте, за деякими виключеннями, як от здання письмового іспиту на знання законодавства при отриманні громадянства в деяких країнах, зазначених дій держава майже не

²¹ Звісно тут є виключення, якщо сфера дуже вузька, наприклад екологічне право у країнах третього світу або людина із дуже хорошою пам'яттю.

²² У зв'язку із особливостями правової системи США, зважаючи на її федеративний статус, можна замінювати в подальшій цитаті слово «штат» на країну чи адміністративну одиницю країни (регіон, область тощо.)

робить. Хоча, заради справедливості, тут варто відмітити, що у багатьох країнах школи викладають предмети, які пояснюють на базовому рівні: як працює правова система країни, а на окремих предметах «що можна робити, а що не можна». До цієї роботи, звісно, долучаються суспільство та батьки. Однак навіть без спеціальних досліджень, можна в загальному констатувати недостатність існуючих механізмів. Зокрема прикладами були рішення судів, де особи добросовісно посилались на незнання окремих положень законодавства. Підтверджує цю позицію, окрім логічності тези, різні науковці та судді. Так, суди часто визнавали, що пересічні люди не знають права:

«Важко зрозуміти, як [присяжні] можуть знати право в конкретній справі, якщо сторонам заборонено викладати його перед ними, адже суд може взяти до уваги як загальновідомий факт, що більшість присяжних є непрофесіоналами і, відповідно, не володіють знанням права, незважаючи на теорію чи максимум, що кожен вважається обізнаним із законом» [66].

Є очевидним, проте має бути зазначене, необхідність нефахівцям у праві розуміти право, чи принаймні законодавство, бодай мати загальне уявлення і знання для пошуку потрібної правової інформації, навіть не дивлячись на можливість користуватись правничою допомогою. Окрім зазначених далі практичних проблем доступу до таких спеціалістів, по-перше, більшість правових спорів вирішується не фахівцями особисто, без залучення фахівців. По-друге, в демократичному правовому суспільстві нефахівці фактично творять законодавство непрямым способом: обирають політиків, які створюють закони, беруть участь у громадських консультаціях тощо. Перший аргумент доводиться емпіричними дослідженнями, хоча науковці досі ведуть дискусії щодо причин такої ситуації [116 с. 443, 447–48]. Деякі дослідження вказують на не рідкісну

бездіяльність людей при зіткненні із правовими спорами²³ [110, с. 112-113]. Не вдаючись детально у механізми несудових способів вирішення спорів, важко заперечувати, що люди часто обирають такий спосіб врегулювання суперечок, у тому числі в Україні.

Емпіричними дослідженнями реальних знань не фахівців займалася низка науковців. В одному із перших фундаментальних досліджень трудових прав людини було виявлено високий рівень непорозуміння серед респондентів щодо найосновніших правових норм, які регулюють трудові відносини. Працівники послідовно переоцінювали ступінь правового захисту, який їм надає закон, вважаючи, що мають значно ширші права не бути звільненими без поважної причини, ніж це є насправді [91, с.133-134]. Показовим є приклад, що серед опитаних працівників у штаті Міссурі (США) 89% респондентів помилково вважали, що закон забороняє роботодавцю звільнити працівника «за власним бажанням» (at-will), через особисту неприязнь [91, с. 110-111]. Інше дослідження, яке стосувалось кримінального права, показало, що люди виходять із суджень про те, яким право має бути, спираючись на моральну основу, а не тим, яке воно є [68 с. 183]. Відтак, коли люди помиляються щодо змісту таких норм, вони схильні вважати, що право відповідає їхнім власним нормативним уявленням про те, яким воно має бути [114, с. 229-231]. Новіше дослідження, проведене на 869 людях, показало результат, що люди правильно змогли «розібратись» у правових питаннях лише у 66 відсотках питання(питання стосувались різних сфер права, а відтак його можна назвати загальноправовим) [109, с. 249].

Другою фундаментальною проблемою що у цілому, є загальновідомою – матеріальний аспект. Не торкаючись питання доступу до правосуддя, яке, хоча і

²³ Також читати - Sandefur R. L. Accessing Justice in the Contemporary USA: Findings from the Community Needs and Services Study. Chicago : American Bar Foundation, 2014. 17 p

є важливим у зазначеному контексті, не є ціллю дослідження, не можна не сказати про доступ до інформації. Презумпція з.з. у наш час є здебільшого декларацією: людина без достатніх фінансових можливостей не зможе отримати юридичну допомогу [58, с. 19]. Більше того, навіть заможна людина²⁴ не зможе дозволити собі отримувати юридичну консультацію по кожному юридичному питанню. Хоча існує можливість придбати збірники нормативних актів, кодекси та закони, оформити підписку на офіційну газету із законодавчими змінами, вони залишаються важкодоступними через свою вартість (у сукупності) навіть для юристів.

Заради справедливості варто відзначити позитивний вплив цифровізації на зазначену проблему. Наразі у більшості країнах світу люди можуть отримати доступ до законодавчих змін шляхом відвідання офіційного сайту із законодавчими актами, сайтів міністерств тощо. Також про важливі зміни в законодавстві пишуть ЗМІ, значна частина яких зараз працює виключно або паралельно (із друкованим варіантом) в Інтернеті.

Однак тут постають дві проблеми. Перша – не всі країни мають такі сервіси і, відповідно, доступ до них. Бідні країни Африки, Азії, Латинської Америки тощо мають обмаль або взагалі не мають відповідних сайтів, або якість цих сайтів надзвичайно низька. У деяких випадках доступ до інформації можна отримати лише витративши гроші. Друга – навіть у країнах із можливістю до такого доступу він є не у всіх. Насамперед мається на увазі право на Інтернет, а точніше – право на доступ до Інтернету. Право на доступ до Інтернету є дискусійним питанням у науковій спільноті та в цілому в суспільстві. У своїй минулій роботі, досліджуючи зазначене право, автор не виступав за підтримку чи заперечення зазначеного права, а розгляд не був у фокусі уваги, тим не менш, як

²⁴ Заможна тут розуміється в сенсі вище середнього класу, але не багата.

автор писав, право на Інтернет уже закріплюється в деяких конституціях, а сама необхідність закріплення його активно дискутується [28, с. 49-53]. У розрізі проблеми доступу до законодавства право на доступ до Інтернету вбачається як необхідна компонента для вирішення цієї проблеми, а відтак посилюється аргументація визнання цього права як фундаментального.

Але навіть тут виникає проблема – необхідність спеціальних знань для розуміння законодавства. Хоча пізніше ця проблема буде досліджена глибше, є необхідність відзначити явну необхідність мати, якщо не ґрунтовні знання в праві, то принаймні вищу гуманітарну освіту, щоб мати змогу розібратися в правових термінах і т. п..

Окремо необхідно розглянути на реальну спроможність, навіть маючи необхідні знання, знати законодавство. Більшість країн світу презюмують, що громадяни можуть ознайомитися із законодавством у відповідних газетах, а не із юридичної точки зору це також можна зробити, використовуючи мережу Інтернет, ЗМІ і т. д. Але, як буде показано на прикладі України, навіть якщо особа буде весь вільний час використовувати на ознайомлення із законодавством, їй не вистачить і життя.²⁵ Виникає навіть не стільки юридичне скільки моральне запитання: чи можна притягнути особу до відповідальності за, умовно, тисячну статтю Податкового кодекса, якщо вона просто не була в інформаційному полі людини – чи то через перевантаженість інформацією, чи по іншим причинам. При цьому, як уже зазначалось, не всі фахівці із права, судді, прокурори, знають усі норми на пам'ять в своїй галузі.

Опублікування можна вважати достатнім, для того, щоб людина була обізнана із законом, якщо закон відображає загальноприйнятну мораль (та

²⁵ Додаток 1, про який детальніше буде в іншому підрозділі

культуру – авт.) суспільства [52, с.540]. Аналогічно виглядає достатнім звичайне опублікування, якщо це стосується вузької сфери та/або малої кількості людей, які мають відповідні знання, щоб розібратися із законодавством. Також прийнятним опублікування є у випадках декларацій та норм, які не вимагають від суб'єктів зміни їх поведінки. Проте в інших випадках особа стикається із ситуаціями, коли у неї немає (може не бути) підстав припускати, що її дії порушують закон. Хорошим прикладом тут буде справа *Lambert v. California*. Ламберт була раніше засуджена за злочин і не знала про постанову, прийняту місцевою владою, яка зобов'язувала її (осіб, які раніше притягалися до кримінальної відповідальності) зареєструватися, якщо залишалась в місті більше п'яти днів. Як наслідок, вона порушила зазначене положення, і її засудили за нереєстрацію. Верховний суд США постановив, що нереєстрація може бути покарана лише тоді, коли існує ймовірність того, що обвинувачена сторона знала про закон до скоєння злочину нереєстрації і констатував порушення Чотирнадцятої поправки Конституції США [116]. Це рішення стало прецедентом у правовій системі США, де, в цілому, розвиненіша система винятків із презумпції знання законодавства. Але такі рішення *ad hoc*, по-перше, можна вважати, принаймні у багатьох країнах світу, неконституційними і такими, що порушують презумпцію *ignorantia juris non excusat*, а по-друге, вони лише латають прогалини, замість того, щоб вирішувати проблеми. Такі ситуації вимагають нормативного вирішення на рівні законодавства.

З іншої сторони, якщо ми зосередимось на демократичних, ліберальних суспільствах і країнах²⁶, то ці ризики значно зменшені. Якщо приймається новий закон, зазвичай існує період консультацій, обговорення в засобах масової інформації. Нові закони, як правило, широко висвітлюються, особливо якщо вони

²⁶ Автор не має на увазі, що США сюди не відноситься

передбачають суворі санкції та/або стосуються великої кількості осіб.

У випадку інших суспільств, наприклад ісламських, як зазначає дослідник ісламського права, підкреслюється значення усвідомлення і розуміння права. Шиїтська традиція, за його словами, виходить із того, що відповідальність виникає лише за умови, коли особа мала достатні знання і можливості, і якщо, відповідно, незнання було доведене і добросовісне. Відповідальності при дотриманні зазначених умов може не бути [86, с. 171-172]. Звідси випливає, що проблематика, а відтак і виключення із максими *ignorantia juris non excusat* є універсальними і стосуються не лише західного світу.

Навіть опублікований акт породжує насправді цілий спектр ситуацій. На одній стороні спектра у нас добросовісне незнання: опублікований закон може бути недоступним або фактично недосяжним (незрозумілим) для особи, обвинуваченої у його порушенні. Окрім ситуацій, коли особа внаслідок мовного чи розумового (психічні розлади, недоумство тощо) бар'єра не може досягнути закон, є ситуації, коли закон був опублікований незадовго до вчинення порушення, коли особа теоретично могла дізнатися, але із моральної точки зору строк із прийняття був закоротким для того, щоб особа взнала про нове регулювання. На протилежному кінці спектра є ситуації «сліпого незнання», коли особа спеціально не ознайомилась із відповідним законодавством. Десь посередині спектра знаходяться обставини, які об'єктивно унеможливають доступ до відповідної інформації. Одним із прикладів тут може слугувати справа із XIX століття *R v Bailey*. Коротка суть справи: капітана обвинувачували у порушенні закону, який прийняли, коли він перебував у морі (за 6 тижнів до самої події). Тобто він об'єктивно не міг знати про порушення, за яке його було засуджено, але потім виправдано [64]. Існують і протилежні приклади, коли суд

визнавав винними осіб за таких ситуацій.²⁷ Хоча, зважаючи на сучасні технології, такі ситуації можуть здаватися рідкісними, вони не є неможливими. Наприклад – мисливець, який вирушив на полювання, чи шахтар, який на довгий час пішов працювати в шахту. Перед входом у ліс чи в шахту обидва знають «власні» закони: яких тварин можна вбивати, а яких ні; які руди можна добувати, а які ні. Однак, поки вони перебувають в ізоляції, закони можуть змінити. Якщо мисливець вполює лисиць, яких закон (нормативно-правовий акт тощо), який був прийнятий поки мисливець полював, заборонив вбивати, чи шахтар добув мінерал, який заборонено було добувати або згідно закону потребувалась ліцензія тощо, чи можна когось із них притягати до відповідальності? Принцип верховенства права, мораль і звичайна справедливість підказує що ні.

Тут варто згадати проблему «старих законів». У країнах із загальною системою права зберігається, зазвичай, незмінність законів протягом довгого часу. У реальному житті можна стикнутися із ситуаціями, коли особа дізнається про старий закон і використовує його на свою користь або ж навпаки, страждає від цього. Прикладом може слугувати кейс *Malone v United Kingdom*. Поліція прослуховувала телефон особи, спираючись на старі, розпливчасті норми *Post Office Act 1969*. ЄСПЛ визнала такі дії поліції незаконним [73]. Інколи такі ситуації доходять до абсурду. Відносно недавно почалась судова справа щодо так званих «Blue laws» у США. Суть справи в тому, що один із найбільших ТРЦ США працює в неділю, продаючи одяг, але в окрузі *Bergen* діє закон XVII (!) століття, який забороняє продаж «необов'язкових товарів» у неділю. Місцева влада віднайшла зазначений закон і вирішила подати позов проти торгового центру [112]. Хоча така проблема зазвичай є локальною, так як це скоріше пов'язано із незначною кількістю країн світу, адже багато країн світу сформувались відносно

²⁷ Див. наприклад справу *The Cotton Planter 6 F Cas 620* (1810).

нещодавно (в історичній ретроспективі), а також країни пережили значну кількість революцій і тому подібного. Тим не менше, зазначена проблематика існує і є не поодинокую, більше того і в Україні можна зтикнутися із описаним вище, коли використовується радянське законодавство через лакуни в праві.

Наступною проблемою, що логічно витікає із раніше сказаного, є наступний рівень розуміння законодавства. Чим власне є «знання закону»? Вже не одноразово раніше зазначалось про необхідність спеціальних знань для реального дотримання презумпції з. з.. Недостатньо просто прочитати закон – треба його зрозуміти. Без розуміння закону неможливо його застосовувати, у тому числі утримуватись від незаконних дій. Для ілюстрації різниці можна привести приклад із літератури. Прочитати твір і зрозуміти всі його аналогії, алюзії і т.д. є неоднаковим результатом для свідомості людини, і потребує зовсім різних навичок та знань, ніж звичайне читання твору увечері перед сном. Безперечним є те, що розуміння художнього твору є значно складнішим інтелектуально, ніж звичайне читання. Зазначене, тобто розуміння закону, фактично і є вимогою максими знання законодавства. Іншими словами, «знати закон» = не знати його форму, а «розуміти закон», розуміти його зміст, сенс. Абсолютна більшість людей може прочитати статтю закону, але для того, щоб зрозуміти її, необхідно часто принаймні мати достатній рівень правових знань. Окремою проблемою, яка так чи інакше повинна бути згадана в цьому контексті, є наукові дебати щодо нормотворення в площині орієнтації на групу населення – фахівців чи нефаківців. У спрощеному вигляді, адже хоча ця тема і важлива, вона є дотичною, прихильники «професіоналізму» вважають, що законодавство настільки складне, що його можуть і мають тлумачити виключно професіонали. Інша позиція зводиться до того, що законодавство має бути написано максимально простою і зрозумілою мовою для пересічного громадянина. В обох таборах є свої беззаперечні аргументи, але варто констатувати, що мова йде про протиріччя між простотою тексту та юридичною визначеністю. Хоча моє

твердження буде дискусійним, вбачається, що чим простіше і легше написане законодавство, тим воно стає менш ефективним, залишаючи більше простору для довільного тлумачення і зловживань. Відтак, пошук балансу між цими крайніми точками потребує ціленаправленої роботи законодавця разом із науковою спільнотою.

Додатково виникає привілейований стан у юристів перед звичайними нефахівцями. Частково ця проблематика аналізувалася і в підрозділі 2.2, але наразі варто сказати кілька слів про інший аспект розрізнення фахівців та нефахівців. Вона стосується не спеціальних знань юриста, що робить його юристом. Точніше сказати, вона стосується упершу чергу судді, але частково прокурорів, адвокатів тощо. Іноді юристи не впевнені щодо певного питання права або помиляються. Але правова система створила для цього декілька запобіжників, найбільший із них - оскарження судових рішень. Якщо суддя першої інстанції помилився у праві - його виправлять суди апеляційної інстанції, у випадку апеляційної - Верховний Суд. Також існують конституційні та міжнародні суди, а рішення національних судів, у більшості системах права, можуть переглядатися у виключних випадках якраз за рішенням зазначених судів. Якщо адвокат помилився у справі – він може переробити позов і подати його у вищу інстанцію. Якщо нотаріус помилився в договорі – це так чи інакше виправить суд, адвокат сторони тощо. Звісно, тут є багато обмежень, у тому числі і дисциплінарні органи. Проте описана ситуація дозволяє юристу помилятися щодо права, але звичайній особі – ні. Звісно, особа може подати апеляцію, інколи касацію, але якщо вона із самого початку порушила закон, неправильно протлумачила закон – це не змінити. Юристи також люди, і нерідко самі порушують закон, інколи й не маючи знань про закон. Тим не менш, ключовою різницею є навіть не набір знань юриста, що зменшує ризики його порушення, як отримання такої освіти, яка сприяє аналізу, роздумам та, в кінці-кінців, напрацьовує навичку подумати, подивитись законодавство (принаймні закон), а

потім вже вчиняти ті чи інші дії. Така привілейована позиція створює несправедливість, якщо вона не виправлена додатковими гарантіями в законодавстві для нефахівців чи іншими механізмами.

Окремим питанням є вік. По-перше, із якого віку ми встановлюємо відповідальність за порушення закону. Хоча мало хто з юристів, не тільки практиків, але і теоретиків, сперечатиметься із необхідністю встановлювати формальну вимогу щодо віку для застосування законодавства, що є прийнятим по усьому світу, саме число (тобто вік, із якого настає відповідальність) є дискусійним питанням. У контексті максими *ignorantia juris non excusat* є важливим не те, який саме вік має бути встановленим, скільки різниця віку для різних юридично значущих дій, як між різними країнами, так і в середині однієї. Зокрема, загальновідомим є те, що повноліття настає в 18 років у більшості країн світу. Але, наприклад, купувати алкогольні напої в США можна із 21 року, хоча вже в 18 можна їх вживати [56]. При цьому вік сексуальної згоди варіюється приблизно від 14²⁸ до 18 років в різних країнах [50]. Вік кримінальної відповідальності зазвичай встановлюється в 16 років, а для деяких правопорушень – 14 [98]. Цікавим є і те, що в США можна купувати зброю вже із 18 років [55]. Тобто законодавча логіка США говорить, що у 18 років людина достатньо свідома, щоб користуватись зброєю, але недостатньо свідома, щоб купляти алкоголь, хоча при цьому його можна вживати, а відповідальність за вбивство вона понесе уже з 16 років. З іншого боку, у більшості країн світу в 16 років особи досягають віку статевої згоди, але, знову ж таки, особи недостатньо дорослі для отримання на права для керування машиною, адже для цього треба мати 18 років [99]. Це правниче дослідження, а не психологічне, але видається неправдивим твердження, що особа може повністю усвідомлювати і

²⁸ Раніше в Японії та Філіппінах вік сексуальної згоди був 13, але відносно недавно його підняли.

розпоряджатися своїм тілом, але при цьому не має права, до прикладу, водити машину. Таких законодавчих формальностей, які, повторюсь, мають бути, дуже багато, але, на жаль, їх обґрунтованість сумнівна. Це створює реальну проблему для дотримання концепції знання законодавства, адже не встановлює адекватних, поетапних кроків, які б інтегрували людину в суспільство.

Якщо незнання закону не звільняє від відповідальності, то обов'язком держави є забезпечити достатнє інформування населення про закон, а також надати кожній окремій особі достатню кількість правових знань для його правильного тлумачення.

Необхідно висловитися і про міжнародний аспект. Зазвичай, говорячи про презумпцію з. з., ми говоримо про національну площину. Міжнародне право відносно рідко торкається питань транснаціонального покарання, а кожна така подія, як міжнародні трибунали, є скоріше винятком, аніж правилом. Схожу позицію можна застосувати і до Міжнародного кримінального суду, в якого достатньо обмаль реальної практики, а в сучасному світі його правосуб'єктність обмежується і піддається критиці. Тим не менше, не можна не відзначити, що якраз таки покарання за міжнародні злочини, особливо в контексті Нюрберзького трибуналу, піднімає низку правових запитань [83, с. 169]. У тому числі питання презумпції знання законодавства. На тлі активної трансформації міжнародного права зазначене питання потребує подальших ґрунтовних напрацювань у науковій спільноті.

3.2. Доступ до законодавства: зміна підходів

Почати цей підрозділ хочеться за допомогою двох речей. По-перше, цитати Чізбура О.М.:

«Якщо бути чесними: якби зараз провести тест на знання законодавства, 90% громадян його не склали б. І не тому, що вони не хочуть знати або схильні порушувати закон, а

тому, що мова і стиль законів відштовхують звичайне розуміння (а також інші проблеми, зазначені і які будуть зазначені – авт.). Пересічний громадянин може прочитати Конституцію десятки разів і все одно потребуватиме тлумача, юридичного словника і, можливо, ще й таблетки від головного болю. І водночас від нього очікують дотримання кожного нового закону так, ніби він був надрукований у його ранковій газеті (що є іронією, бо закони дійсно друкуються в газеті – авт.)» [57, с. 2].

По-друге, із позиції автора. Автор у жодному разі не виправдовує та не заохочує до непокори та порушення закону, але виступає за таку систему, у якій знання закону доводиться до кожного члена суспільства з урахуванням рівня грамотності та доступу до інформації в країні. В такій країні, в якій не існує сотень законів та десятків тисяч нормативно-правових актів, які з однієї сторони застарілі, видані без належних повноважень тощо, а з іншої – незрозумілі пересічному громадянину. Без применшення значення юристів та юридичної професії, до якої сам автор належить, система законодавства в сучасному світі в абсолютній більшості країн світу (якщо не усіх країн світу), як мінімум частково не відповідає реальному функціонуванню суспільства.

Розуміння законодавства²⁹, на думку автора, тісно пов'язане із двома критеріями – кількісним та якісним. Під кількісним критерієм розуміється об'єм законодавства в цілому та «фундаментального» законодавства окремо. Під «фундаментальним» розуміється те, яке дійсно стосується особи. У кожному випадку (у тому числі для кожного громадянина) цей перелік буде різним, але основу складає конституція країни (чи законодавчі акти чиїх юридична сила прирівняна до сили конституції, неписана конституція тощо.), кодекси і закони по основним галузям, із якими стикаються усі люди (цивільний кодекс, кримінальний, кодекс по питанням адміністративних правопорушень, земельний

²⁹ В цьому розділі аналізується саме аспект законодавства, без включення сюди судової практики і судових рішень. Виключення становить аналіз рішень ЄСПЛ щодо якості закону в кінці підрозділу

, житловий, податковий, трудовий і тд.), деякі профільні закони та нормативно-правові акти теж варто віднести до цієї, наприклад, законодавство щодо персональних даних, прав і обов'язків поліцейських тощо, а також законодавство щодо професійної діяльності особи, до прикладу, якщо особа працює в сфері екології, то їй варто знати екологічне законодавство. Абсолютній більшості громадян для функціонування у суспільстві буде достатньо знати «фундаментальне» законодавство. Критерій якості означає, наскільки законодавство ясне і зрозуміле, тобто наскільки дійсно виконується принцип законності як складова верховенства права, який тісно корелює із поняттям «якості» законодавства. Отже, розберемо ці критерії окремо.

Говорячи про обсяг законодавства, потрібно окреслити масштаб проблеми, із якою стикається особа. За приклад візьмемо країну із достатньо новою законодавчою базою – Україну. Фактично в Україні законодавство почало розвиток із 1991 року, із року отримання незалежності, і хоча деякі законодавчі акти діють із часів радянського союзу, їх залишилось обмаль. За цей час Україна прийняла значну кількість законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, зокрема багато міжнародних актів, включених в українське законодавство. Точніше кажучи, на момент написання дослідження їх кількість 290 998 документів, округлюючи, 291 тисяча документів [5]. Скільки часу знадобиться, щоб прочитати, не враховуючи навіть питання розуміння, усі акти? У Додатку 1 наведено приблизні обчислення, із яких випливає, що при консервативній оцінці, коли людина не працює/не вчиться і витрачає на читання по 13 годин без перерв і вихідних, то їй знадобиться 2 роки. При більш об'єктивному розрахунку, де включається один вихідний день і особа має роботу/навчання по 8 годин на день, ця цифра уже зростає до 6 років. Такі обчислення не враховують вільний час особи (хобі тощо), її інші обов'язки в житті, соціальне життя, відпустки, витрати часу на догляд за дитиною/братом/сестрою і т.д. Тобто навіть при більш реальній, але все ще достатньо консервативній оцінці, особі потрібно 6 років, щоб

прочитати законодавства. Ще раз треба наголосити: тільки прочитати – не зрозуміти, не запам'ятати. Чи здатна особа запам'ятати такий об'єм матеріалу? Відповідь очевидна. Тепер треба врахувати, що законодавство постійно оновлюється, вносяться зміни і приймаються нові законодавчі акти. Детальної статистики в Україні немає, та її вирахунок не потрібен для розуміння проблеми, але окреслити її варто. У 2018 році було прийнято 160 нових законів, в 2021 – 272, а в 2025 – більше 500 [47, 26].

З іншого боку, звичайній особі не треба навіть читати всі акти законодавства. Порахувати, скільки конкретній особі треба прочитати саме законодавчих актів, не видається можливим, але тут треба повернутися до попереднього застереження – прочитати не означає запам'ятати. Кримінальний кодекс України можна прочитати за один день, але звичайна людина не зможе запам'ятати всі заборони, які в ньому зазначені. Прикладом може слугувати стаття 255-1, яка криміналізує поширення в суспільстві злочинного впливу [21]. Можна впевнено стверджувати, що навіть більшість фахівців у праві, окрім як спеціалістів із кримінального права, не знають про існування такої заборони та поняття «злочинного впливу». Існують у законодавствах країн світу і зовсім контрінтуїтивні заборони – наприклад заборона фарбування курчат та інших птахів чи кроликів та їх продаж (пофарбованих) у штаті Кентукі, США [90]. Можна цілком аргументовано презюмувати, що навіть коли ми говоримо про «фундаментальне» законодавство, його настільки забагато і воно настільки складне, що невинновато було б покладати на осіб обов'язок його знати без винятків чи можливостей звільнення від відповідальності за порушення такого обов'язку.

Зважаючи на вищесказане найкращим варіантом, особливо в сучасному світі технологій та Інтернету, є максимальне забезпечення людей доступом до юридичної допомоги, упершу чергу шляхом надання можливостей для швидкого

і легкого доступу до публічної інформації, в контексті наукової роботи – доступу до юридичної, правової інформації. Визначення терміну «правова інформація» в українському законодавстві наступне:

« 1. Правова інформація - будь-які відомості про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо.

2. Джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі і підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти, повідомлення медіа, публічні виступи, інші джерела інформації з правових питань.

3. З метою забезпечення доступу до законодавчих та інших нормативних актів фізичним та юридичним особам держава забезпечує офіційне видання цих актів масовими тиражами у найкоротші строки після їх прийняття.» [36]

Іншими словами, під цим терміном розуміють: «сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення...» [17, с. 19]. Важливо, що до джерел такої інформації ЗУ «Про інформацію» відносить не тільки продукти законодавчої та судової діяльності, але й медіа та інші джерела, не обмежуючи спосіб, у який особи можуть отримати відповідну інформацію. Хоча можна погодитися із створенням відкритого списку, необхідно і внести зауваження. Правова інформація має важливий характер, а зважаючи на поширення дезінформації в Інтернеті, особливо через війну в Україні, вбачається доречним переглянути існуючу модель визначення правової інформації доповнивши її винятками чи обмеженнями. Окрім того, частина 3 ЗУ «Про інформацію» нормативно закріплює державне зобов'язання забезпечувати доступ до законодавчої інформації шляхом офіційного опублікування. Однак, у наш час, коли газети майже не використовуються

людьми, які користуються ЗМІ та іншими медіа (онлайн) для отримання, зокрема, правової інформації, особливо в контексті повідомлень про законодавчі зміни, вбачається терміновим змінити тепершній підхід законодавства, який також використовується й іншими країнами. Необхідною є заміна газети як офіційного джерела інформації на відповідні сайти державної влади. Україна в цьому контексті здійснила успішні, хоча і недостатні, реформи прийнявши ЗУ «Про доступ до публічної інформації» та інші закони, які усунули проблеми, зазначені Войтовичем П.П.: невизначеність вчених та законодавця щодо шляхів реформування, в чому допомогла євроінтеграція, відхід від «протекціоністської» радянської традиції безпеки громадян від шкідливої інформації і, відповідно, впровадження комплексного закону [38, с. 70].

Однак, як правильно зазначають науковці, ще зарано стверджувати про достатній доступ громадян до правової інформації, особливо через дисфункцію між інституціоналізацією, законодавчим прогресом та реальними можливостями контролю та впливу на політичні, соціальні рішення і поширення відповідної правової інформації [17, 60-61].

Якісний критерій визначає, наскільки, упершу чергу, люди, не фахівці у праві, можуть правильно розуміти законодавчі норми. У цьому дослідженні було приділено суб'єктивним факторам людей, зокрема знанням, але варто і проаналізувати об'єктивні критерії – самі законодавчі норми. Не заглиблюючись у тему законотворення, яку можна безкінечно вивчати, зважаючи на поступову євроінтеграцію України, необхідно приділити увагу практиці ЄСПЛ щодо концепції «якості закону».

Першим рішенням, яким фактично ЄСПЛ розпочав формування принципу передбачуваності (foreseeability), є рішення *The Sunday Times v. the United Kingdom* (No. 1). У ньому ЄСПЛ сформував стандарт: закон має бути доступним і передбачуваним. Людина повинна мати можливість розумно передбачити

наслідки своїх дій [78]. Іншим важливим рішенням є *Malone v. the United Kingdom*, в якому суть справи полягала у таємному прослуховуванні телефонів поліцією без чіткої законодавчої бази. Головний висновок суду із цієї справи: простого існування практики чи дискреції держави недостатньо – закон має бути достатньо чітким і регулювати межі втручання. Відсутність ясних правил же означає порушення Конвенції [73]. Особливого значення цей принцип набув щодо справ кримінального судочинства. У справі *Kruslin v. France* заявник скаржився на прослуховування телефонів у межах кримінального провадження без детального регулювання процедури. ЄСПЛ упершу чітко використано термін «quality of the law» (якість закону): закон повинен визначати обсяг і порядок застосування дискреції органів влади, щоб уникнути свавілля [70]. Із практики ЄСПЛ у кримінальному судочинстві сформувалися два принципи - *lex certa* та *lex stricta*. Перший означає принцип визначеності (чіткості) закону, а другий – принцип строгого тлумачення закону (заборона аналогії). А також сформувався загальний критерій – *principle of foreseeability*, тобто принцип передбачуваності.

Зробивши відступ від суто рішень ЄСПЛ, варто звернути увагу, що принцип передбачуваності є фактично частиною принципу законності, який, у свою чергу, є компонентом верховенства права. Передбачуваність закону є однією із основних вимог для презумпції знання законодавства. Лише коли закон (законодавств) є передбачуваним, можна очікувати, що люди будуть його притримуватись і не порушувати. Аналогічно і з принципом *lex certa* – чіткий, недвозначний закон, який фактично утілюється у принципі законності, дозволяє людям правильно інтерпретувати його, а це, у свою чергу, забезпечує дотримання закону. Ці два принципи є обов'язковими для застосування, якщо держава хоче вимагати від осіб неухильного слідування букві і духу законодавства.

Про зв'язок «якості закону» та верховенства права ЄСПЛ зазначає у справі *Rotaru v. Romania* [73]. У справі *Liberty and Others v. the United Kingdom* ЄСПЛ

чіткіше визначає стандарт, пов'язуючи його із тим, що закон повинен мати чіткі межі, процедури та гарантії, при цьому серйозніше втручання держави встановлює вищі вимог до якості закону [72]. Такі критерії, процедури та гарантії стосуються як і цивільної сфери, зокрема збирання і використання особистих даних, так і конституційної, зокрема щодо забезпечення прав виборців, так і сфери безпеки країни, в яку міжнародні інстанції зазвичай не втручаються, але де повинні бути обмеження: чіткі критерії, процедури та незалежний контроль [76, 74, 77]. Можна проаналізувати ще десятки рішень ЄСПЛ по цій темі, але суть у них одна – закон повинен бути чітким, зрозумілим і передбачуваним, щоб забезпечити стабільне функціонування суспільства та його процвітання.

Навіть мінімальне втілення формально-юридичної вимоги «доступності закону», як складової принципу правової визначеності, виявляє внутрішню напругу: між формальним фактом доступності нормативного акта та реальною здатністю особи ознайомитися з ним і усвідомити його зміст. Якщо для законодавця пріоритетом є притягнення до відповідальності чи застосування санкцій за порушення, достатньо забезпечити лише формальну доступність. Водночас, коли йдеться про досягнення фактичного дотримання та виконання норм, необхідно гарантувати не тільки можливість ознайомлення, а й реальні умови для їх прочитання та розуміння, тобто гарантувати високу «якість закону».

Закінчити цей підрозділ доцільно цитатою: «Якщо право дійсно є публічним інструментом, воно має бути доступним, спрощеним і поширеним – на ринках, у школах, мечетях і церквах. Адже мета права – не застати громадян зненацька, а спрямовувати їхню поведінку» [57, с.3].

3.3. Формування винятків із презумпції *ignorantia juris non excusat* та альтернативні варіанти

Із всього раніше сказаного можна з упевненістю констатувати, що максима *ignorantia juris non excusat* не є абсолютною, незважаючи на те як вона сформульована. На цьому етапі Леві К. М. вказує на два варіанти використання винятків із цієї максими: перший – підстава для звільнення від відповідальності та другий – підстава для пом'якшення відповідальності [94, с. 429]. Додавання пом'якшення покарання, а не тільки звільнення, за незнання законодавства, як можливий спосіб захисту, підтверджується і судовою практикою. У справі *United States v. Chavez-Diaz* суд зазначає про існування ситуацій, коли виключення із цієї максими можуть бути як пом'якшувальна обставина [119]. Проте вбачається необхідним додати до зазначеного розрізнення і третій варіант – збільшення відповідальності. Тобто посилення особи на незнання законодавства щодо ряду тяжких і очевидно неприйнятних злочинів (вбивство, грабіж тощо), принаймні теоретично, може бути враховано судом як обставина, що обтяжує відповідальність. Це узгоджується із презумпцією з. з.: особа повинна знати закон, а отже за її незнання вона може бути покарана. Звісно, якщо таке положення буде додано, воно має суворо обмежуватись.

Відтак можна приблизно узагальнити список виключень із максими знання законодавства, які застосовуються в різних юрисдикціях, обговорюються науковцями, а також деякі авторські:³⁰

1. Будь-які порушення діяльності держави щодо видання нормативно-правових актів, що виводить ситуацію з-під дії презумпції знання права. Тобто

³⁰ Деякі із них використовуються в одних країнах, а в інших не використовуються, а деякі в більшості країнах. Інколи вони виходять із судової практики, а інколи закріплені на рівні закону.

неопублікований акт, який має бути опублікованим, не має юридичної сили.

2. Невизначеність змісту положень нормативно-правових актів, що призводить до їх неправильного тлумачення або неможливості тлумачення особами. Це стосується чіткості, зрозумілості – якості закону. Простіше кажучи, мова йде про дотримання принципу правової визначеності як однієї із складових верховенства права.

3. Ситуація, коли суб'єкт не міг дізнатися про існування (насамперед кримінально-правової) заборони та ознайомитися з її змістом. Хоча приклади раніше стосувалися кримінального покарання, немає причин чому це положення не можна поширити і на інші галузі права (сфери законодавства).

4. Особа розумно, але помилково зробила припущення із загальноприйнятих норм, моралі або етичних уявлень, що її поведінка є законною. Дійсно, якщо положення законодавства є контрінтуїтивними, то дивно покладати на особу жорстку відповідальність щодо слідування таким нормам. Однак тут мова скоріше має йти не про звільнення від відповідальності загалом, оскільки про її пом'якшення. Окрім того, видається доречним суворо обмежити на законодавчому рівні коло винятків, які ґрунтуються на невідповідності моральним засадам суспільства. З іншої сторони, у зазначеному питанні є необхідність надати достатню дискрецію суду. Проблематика потребує подальших досліджень.

4. Неможливості особи ознайомитися та/чи зрозуміти положення законодавства. Сюди входять як і ситуації, прописані в більшості законодавств світу, коли особа не може по об'єктивним причинам цього зробити – вік, проблеми із психічним станом, так і більш суб'єктивні критерії. Зокрема, існує проблема перекладу текстів, їх розуміння. Іншими словами: «принцип неможливості звільнення від відповідальності на підставі незнання закону діє тільки за умови, коли особа мала

можливість не лише ознайомитися з цим законом, а й зрозуміти його вимоги щодо своїх прав та обов'язків, сама або за допомогою компетентної особи» [10, с. 311]. Може здаватися, що таким чином відбувається дублювання галузевих інститутів, на що у автора є декілька заперечень. На практиці виникають випадки, коли окремі нормативні положення, які відображають, до прикладу, інститут неосудності, скасовуються. Зокрема, свого часу таке відбувалося у деяких штатах США [94, с.433]. Тому ми можемо говорити про інтеграцію інституту неосудності, а також деяких інших галузевих інститутів у більш широку рамку – на рівень конституційного права. Таким чином права людини будуть ще більше захищені. Така інтеграція є цілком виправданою ще й тому, що, до прикладу, інститут неосудності полягає не лише у самому факті психічного розладу, а й у тому, до чого цей стан призводить - до незнання закону.

5. Помилка у праві стосовно укладення договору, яка звільняє від виконання договору. Зокрема, у багатьох країнах існує відповідне законодавство про захист прав споживача, яке дозволяє у виключних випадках розірвати договір зі звільненням від відповідальності за порушення договору.

6. Неможливість виконання зобов'язання, коли таке зобов'язання існує, через об'єктивні критерії [52, с.539]. Тобто не притягнення до відповідальності особи, коли вона не могла виконати свого зобов'язання. Частково, але не повністю, це реалізовано у законодавстві різних країн, зазвичай у кримінальному та адміністративному кодексі, різних країн.

7. Неможливість виконання зобов'язання, коли воно є нереальним [52, с. 539]. Нікого не можна притягувати до відповідальності за порушення законодавства, якщо його неможливо виконати або якщо на особу покладено надмірний тягар (застосування принципу верховенства права).

8. Звільнення від відповідальності у ряді виключних випадків, зазвичай

пов'язаних із верховенством права безпосередньо. Наприклад, звільнення від відповідальності за невиконання явно злочинного наказу та, відповідно, притягнення до відповідальності за його виконання. Хоча деякі дослідники вказують на дихотомію із презумпцією знання законодавства, зокрема зазначаючи про складність для звичайного солдата розуміння того, яким наказам він повинен слідувати в такому випадку [83, с.170].

9. Звільнення від відповідальності за незнання закону у деяких сферах, зокрема: податкове право, подання неправдивих відомостей, обіг зброї тощо. Такі виключення, у першу чергу, розвинені в кримінальній юстиції США, де судова практика йде шляхом створення ще більшої кількості прецедентів необхідності доведення знання у людини умисності порушення права, тобто знання самого права. Зокрема, рішення: *United States v. Curran*, 20 F.3d 560 (3d Cir. 1994)³¹; *Ratzlaf v. United States*, 510 U.S. 135 (1994)³²; *United States v. Rogers*, 18 F.3d 265, 267 (4th Cir. 1994)³³ і т. д..

Немає підстав не застосовувати відповідну практику, зазначену в пункті 9, також щодо порушень закону в іноземних юрисдикціях. Разом із цим, необхідно вказати і на критичну сторону такої судової практики. Деякі науковці вважають зазначені прецеденти хибними, такими, що створюють ерозію принципу

³¹ Доведення усвідомлення протиправності своєї поведінки за спричинення подання неправдивих звітів . **United States** Court of Appeals for the Third Circuit. *United States v. Curran*, 20 F.3d 560 (3d Cir. 1994), No. 93-7371. Available at: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F3/20/560/> (accessed: 23 March 2026).

³² Доведення усвідомлення протиправності своєї поведінки за «дроблення» фінансових операцій з метою уникнення банківських вимог щодо звітності. Supreme Court of the United States. *Ratzlaf v. United States*, 510 U.S. 135 (1994), No. 92-1196, decided January 11, 1994. Available at: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/510/135/> (accessed: 23 March 2026)

³³ Доведення усвідомлення протиправності своєї поведінки за ухилення від звітності про грошові надходження у підприємницькій діяльності United States Court of Appeals for the Fourth Circuit. *United States v. Rogers*, 18 F.3d 265 (4th Cir. 1994), No. 93-5587, decided March 14, 1994. Available at: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F3/18/265/> (accessed: 23 March 2026)

«незнання закону не звільняє від відповідальності» [69, с.347-348]. Ця наукова дискусія продовжуватиметься і цю проблематику не можна досягнути одним дослідженням, тим не менше варто констатувати зсув від парадигми «незнання закону не звільняє від відповідальності» до «незнання закону не звільняє від відповідальності, за винятком деяких випадків».

10. Якщо особа покладалася на закон або судовий прецедент, практику суду, які були визнані неконституційними, змінені тощо. Таке правило було відоме ще на початку XX століття, зокрема у справі *United States v. Bergner & Engel Brewing*: «... (хоча - авт.) «принцип «незнання закону не звільняє» є необхідним, жодна особа, яка володіє «інтелектуальною чесністю», не може заперечити, що всі сумніви щодо змісту закону повинні бути остаточно вирішені, щоб закон міг виконуватися» [120].

Варто відзначити, що наведені вище виключення, принаймні абсолютна більшість із них, так чи інакше, зазвичай імплементовані у правові системи різних країн, хоча і різними інструментами. Також існує низка дискусійних, як у наукових колах, так і з точки зору нормативного закріплення, винятків. Зокрема, одним із таких винятків є звільнення від відповідальності за незнання або помилку щодо права, що виникає внаслідок покладання на роз'яснення посадових осіб держави або поради приватних юристів, або виключно на пояснення посадових (державних) осіб. Не розбираючи детально всі аргументи «за» і «проти», на думку автора, тут треба виходити, у першу чергу, із верховенства права, а точніше – із принципу правомірних очікувань. Якщо принаймні державний орган чи посадова особа надає одні роз'яснення, то за принципом естопеля особу не можна буде притягнути до відповідальності якщо держава, її органи чи посадові особи матимуть намір притягнути її до відповідальності, у випадку, коли вона чітко слідувала зазначеним правилам. Зазначеного висновку в своїй ґрунтовній праці доходить і Сегев Р., який також

стверджує, на підставі проаналізованих джерел та аналізу, що «ціна» такого виправдання, тобто визнання захисту на підставі незнання або помилки при дотриманні роз'яснень посадових осіб, є незначною у порівнянні із перевагами надання такого захисту [111, с. 78]. Існує й інша точка зору, яка відображена, наприклад, у деяких рішеннях судів США. Класичним прикладом тут є справа *Hopkins v. State*. Апеляційний суд не прийняв аргумент підозрюваного щодо покладання на офіційне тлумачення: «порада державного службовця, навіть прокурора, про те, що запланована дія не є кримінально караною, не звільняє від відповідальності, якщо з правової точки зору ця дія становить порушення закону... незнання закону не звільняє від відповідальності» [65]. Валідною така позиція є через ставлення закону, як об'єктивної матерії, вище за слова, думки, позицію окремих людей, нехай і фахівців у праві, нехай і з офіційними повноваженнями.

Окрім винятків, що передбачають звільнення від відповідальності, у деяких випадках таке звільнення буде недоцільним і необґрунтованим. У цій площині існує очевидна диференціація між різними видами проступків і злочинів. Не вдаючись у юридичні деталі теми, на яку можна написати окрему наукову роботу, варто відзначити одну із можливих ситуацій, чи точніше типу норм, які явно не підпадають під категорію звільнення від відповідальності, але потребують принаймні пом'якшення відповідальності. Прикладом слугує латинське поняття *mala prohibita*. Прямий переклад цього терміну: «неправильний, бо заборонений» [95]. Цей термін застосовується до діянь, які заборонені по причині їх заборони. Простіше кажучи, за їх заборonoю немає «моральної неправильності», такі діяння не є аморальними. Вони заборонені, бо закон їх забороняє. Відтак, за відсутності моральної компоненти є досить сумнівним покладати на особу таку ж відповідальність за порушення норми, про яке вона не знала, навіть якщо мала б і могла дізнатись, поруч із іншими нормами законодавства. Показовим є приклад справи Марти Стюарт у США, яка

була засуджена не за інсайдерську торгівлю (на думку багатьох американців того часу), а за надання неправдивих відомостей федеральним агентам відповідно до 18 U.S.C. § 1001. При цьому широке медійне висвітлення справи продемонструвало, що значна частина суспільства не усвідомлює існування цієї норми, зокрема того, що брехня федеральному агенту навіть поза присягою є кримінально караною [80]. Вбачається недостатнім звичайне зменшення санкції за такі правопорушення, особливо в таких країнах як Україна, де було доведено не одним науковцем, що законодавець слабо пов'язує санкцію із рівнем небезпечності чи/та аморальності діяння.

Узагальнюючи, окрім закріплення презумпції з.з. як окремої категорії, що впливає, зокрема, із аналізу підпункту 1.3 цієї роботи, словами одного із вчених, максимуму «незнання законодавства не звільняє від відповідальності» правильніше було б доповнити другою частиною: «незнання або помилка щодо закону є виправданням через відсутність (достатньої) вини» [111, с. 32].

3.4. Перспективи вдосконалення максими *ignorantia juris non excusat*.

Хоча деякі науковці, як було показано вище, виділяють певні виключення із презумпції «незнання законодавства не звільняє від відповідальності», лише у декількох наукових роботах можна зустріти пропозиції щодо удосконалення існуючої ситуації, і навіть у таких випадках вони є дуже обмеженими. Інколи законодавець теж намагається приймати зміни. До прикладу, проміжний звіт Оглядового комітету Співдружності (1990) у п. 6.13. Розділ 3К рекомендує передбачити захист за умови, що:

- (а) особа не знала, що її дія або бездіяльність становить правопорушення;
- (б) копії відповідного акту не були опубліковані або іншим чином розумно доступні для громадськості чи осіб, яких він може стосуватися;
- (с) зміст положення не був іншим чином розумно доведений до відома громадськості

чи осіб, яких він може стосуватися.[108]

У Кримінальному кодексі Нової Зеландії міститься така норма:

Особа не несе кримінальної відповідальності за будь-яке правопорушення, передбачене актом, прийнятим на підставі повноважень, наданих будь-яким законом, якщо на момент вчинення дії або бездіяльності:

- (а) цей акт не був опублікований або іншим чином розумно доведений до відома громадськості чи осіб, яких він може стосуватися; і
 - (b) особа не знала про існування такого акту.
- [103]

Однак практика законодавчих змін відрізняється від країни до країни. Кожна країна зазвичай формулює тільки деякі виключення, які можна легально застосовувати, а відтак створює фрагментарне застосування. Тому, на підставі досліджених джерел та їх аналізу, пропонується наступні міри, які покликані забезпечити реальне і справедливе застосування максими *ignorantia juris non excusat*. На загальнодержавному рівні:

- Створити державний орган, відповідальний за інформування громадян про закони, правопорушення та передбачені санкції.
- Забезпечити наявність представництв такого органу в кожній адміністративно-територіальній одиниці, що також сприятиме створенню робочих місць.
- Забезпечити доступність законів щодо правопорушень і громадянських обов'язків за доступною ціною через такі установи.
- Організовувати регулярні просвітницькі заходи на місцевому рівні (семінари, тренінги, медійні кампанії, соціальні мережі) з використанням місцевих мов.
- Створити офіційні сайти влади, через які відбуватиметься публікація всіх

законодавчих актів, судових рішень та якісна юридична аналітика. Забезпечити такі сайти необхідною інфраструктурою та максимально спростити доступ до них громадянам. Держава має забезпечувати актуальний консолідований текст, історію змін, позначення редакцій і короткий офіційний виклад змісту для нефахівців.

- Законодавство повинно бути офіційно оприлюднене в автентичному джерелі, мати чітку дату набрання чинності, бути доступним у зведеному/консолідованому вигляді, а у випадку істотних змін – супроводжуватися зрозумілою інформацією про те, що саме змінилося.

- Створити окремий механізм для тих норм, які адресуються конкретним групам населення: ФОПам, медичним працівникам, землевласникам тощо. Треба розробити принцип додаткового цільового повідомлення через особисті кабінети, реєстри, електронні сповіщення, професійні реєстри тощо.

- Легалізувати офіційні сайти влади як джерело для ознайомлення із законодавством.

- Забезпечити уніфікацію та покращення законодавства, зменшення кількості законодавчих актів, інтеграція логічної вікової рамки (до прикладу, 16 років легалізація видачі водійських прав разом із кримінальною відповідальністю тощо) і тому подібне.

- Покращення законодавчої техніки для відповідності критерію «якості закону» ЄСПЛ, підвищення чіткості та зрозумілості законів. Забезпечення передбачуваності регулювання.

- Встановити вимогу у нормотворчості проходити не лише антикорупційну, бюджетну чи іншу експертизу, а й експертизу на «якість закону». Ця експертиза повинна оцінювати, кого стосується акт, чи зможе адресат реально дізнатися про

нього, який очікуваний рівень юридичних знань потрібен, скільки часу потребує ознайомлення, чи є ризик масової помилки щодо права тощо.

- Встановити правило, що нові обов'язки, санкції, заборони, вимоги до звітності, ліцензування чи адміністративного комплаєнсу не повинні діяти негайно, якщо немає виняткових підстав. Варто встановити мінімальні строки залежно від сфери: для криміналізації – довші, для технічних зміни – коротші, для бізнесу й деяких професій – окремі адаптаційні строки.

- Уніфікація на рівні Конституції чи створення нового законодавства, яке буде застосовне в усіх галузях, винятків із презумпції «незнання законодавства не звільняє від відповідальності» та легалізація нових винятків, як шляхом перенесення галузевих інститутів на загальноправовий рівень, так і додавання нових винятків. Пропозиції від автора містяться у підрозділі 3.3.

- Періодичне опитування населення та окремих груп людей, які вимірюватимуть не абстрактну «правову культуру», а конкретно: у яких сферах люди не знають своїх обов'язків, які категорії найчастіше помиляються щодо права, які норми спричиняють найвищий відсоток ненавмисних порушень тощо. Відповідно – приймати рішення та покращувати регулювання на основі реальних досліджень.

Вдосконалення максими потребує адаптації правової комунікації до реальної різноманітності адресатів: осіб з інвалідністю, людей похилого віку, осіб із низькою цифровою грамотністю, мовних меншин, людей, які краще сприймають інформацію у відео-, аудіо- чи візуальному форматі.

Щодо першочергових змін у договірній сфері, на думку автора:

- Запровадження принципу «повного розкриття інформації». Тобто сторона, яка вважається більш обізнаною у відповідній сфері, чітко зазначає, які норми права та регулювання застосовуються до договору, а також вказує на можливі

неясності. На неї покладається додаткова відповідальність. Цей принцип спрямований на посилення захисту добросовісності у переговорах і унеможливорює покладення відповідальності за незнання права на іншу сторону. Можна створити обов'язок повідомляти саме про публічно-правові ризики договору: ліцензії, дозволи, валютні, податкові, митні, санкційні, антикорупційні, екологічні вимоги, обов'язкові погодження, імперативні вимоги до форми.

- Запровадження застереження про звільнення від відповідальності. Відповідно до нього сторони підтверджують, що договір, наскільки їм відомо, повністю відповідає праву, а можливі непередбачувані правові ризики не впливатимуть на його чинність і обов'язок виконання.

- Запровадження авторитетних типових договорів. Створення органу/надання органу повноважень, який буде впроваджувати у різні договірні сфери стандартизовані форми, на які сторони можуть покладатися. У такому разі виникала б загальна довіра до відповідності договору праву і, відповідно, зменшувалося б значення суб'єктивних факторів сторін. Окрім цього регулятор може затверджувати не тільки типові договори, але й стандартні формулювання щодо вибору права, запевнень, розкриття інформації тощо. Якщо сторони використали таку типову конструкцію - це створює презумпцію добросовісності й розумної правової обачності.

- Запровадження «цементування» договору. Це означає не повне ігнорування імперативних норм, або застереження для вузько визначених випадків, та/або механізм, коли пізніше виявлена чи нова імперативна норма, яка істотно змінює економічний баланс договору, не поширюється на такі договори.

- Запровадження страхування. Якщо незнання права стає поширеним засобом захисту проти виконання договорів, складність права починає розглядатися як

типовий ризик господарської діяльності. Оскільки цей ризик не залежить від волі суб'єкта господарювання, а зумовлений суб'єктивним і водночас особливим станом свідомості контрагента, можна очікувати, що він стане об'єктом страхування. Хоча такі випадки можуть бути рідкісними, а результат судового розгляду – невизначеним, страхування могло б покривати не лише втрату доходів і прибутків, але й судові витрати.

- Введення права на «період виправлення» у разі, коли порушення зумовлене не недобросовісністю, а складністю чи неясністю регулювання. Наприклад, якщо сторона об'єктивно помилилася щодо вимоги звітування, реєстрації, форми документа чи дозвільної процедури, їй може бути наданий строк на усунення порушення без повної відповідальності.

Дослідження хочеться завершити цитатою Козюбри М.І.: «З одного боку, знати все неможливо (і ситуацію треба активно виправляти – авт.), а з іншого – це не є аргументом для звільнення від відповідальності» [10, с. 310].

Висновки до III Розділу

Отже, проведений аналіз дає підстави стверджувати, що презумпція знання законодавства, не зважаючи на її фундаментальне значення для функціонування правопорядку, у сучасних умовах не може розглядатися як абсолютна та самодостатня правова конструкція. Її формальна безумовність дедалі більше вступає у суперечність із реальним станом сучасного законодавства, яке характеризується надмірною складністю, динамічністю, великою кількістю актів, постійними змінами та ускладненням механізмів правозастосування. Відтак догматична конструкція про те, що особа не може посилатися на незнання законодавства, уже не є достатньою для обґрунтування справедливого покладення юридичної відповідальності, якщо держава не створила належних умов для фактичного ознайомлення особи з правовими приписами та їх

розуміння. Саме тому вбачається, що у сучасному світі легітимність та справедливість цієї презумпції визначаються не стільки її історичною усталеністю, скільки відповідністю принципам верховенства права, правової визначеності та людиноцентричним підходом.

Не менш важливим є висновок про те, що доступ до законодавства повинен розумітися значно ширше, ніж як факт офіційного оприлюднення нормативно-правового акту. Мінімальне забезпечення доступності тексту закону ще не означає реальної можливості його сприйняття, правильного тлумачення та передбачення правових наслідків власної поведінки. У зв'язку з цим обґрунтованою є позиція, відповідно до якої презумпція знання законодавства може вважатися справедливою лише за умови, якщо законодавство є не тільки офіційно оприлюдненим, а й достатньо чітким, передбачуваним, зрозумілим і доступним для нефахівця. Відтак вимога «якості закону», сформована, зокрема, у практиці ЄСПЛ, повинна розглядатися не як додаткова рекомендація, а як одна із базових передумов допустимості застосування максими *ignorantia juris non excusat*. В іншому випадку така максима ризикує перетворитися із засобу забезпечення правової визначеності на інструмент покладення на особу надмірного та фактично нездійсненого обов'язку.

Крім того, дослідження дає підстави для висновку, що подальший розвиток презумпції знання законодавства неможливий без визнання її меж та формування обґрунтованих винятків із загального правила. Із урахуванням наведених у розділі підходів, незнання або помилка щодо законодавства в окремих випадках можуть не тільки пом'якшувати юридичну відповідальність, але й свідчити про відсутність достатньої вини особи. Це особливо актуально тоді, коли йдеться про неопубліковані акти, різку зміну правового регулювання, відсутність належного доведення нових правил до адресатів, суперечливість правозастосовної практики або добросовісне покладання особи на офіційні роз'яснення. Такий підхід не

заперечує існування презумпції з.з., а навпаки дозволяє зберегти її як необхідну загальноправову конструкцію, водночас позбавивши її рис юридичної фікції. Вбачається, що гнучке, але водночас чітко окреслене визначення меж застосування цієї максими найбільше відповідає сучасному розумінню справедливості та людиноцентризму в праві.

Узагальнюючи, перспективи вдосконалення максими *ignorantia juris non excusat* полягають не у відмові від неї, а в її змістовному переосмисленні та приведенні у відповідність до умов сучасного інформаційного суспільства. Насамперед мова повинна йти про створення ефективної державної системи правового інформування населення, легалізацію офіційних цифрових джерел доступу до законодавства, забезпечення консолідованих текстів актів, зрозумілого відображення змін у законодавстві, адресного інформування окремих груп населення, підвищення якості законодавчої техніки, а також розвиток правової культури суспільства. При цьому цифровізація, офіційні електронні ресурси та інші цифрові інструменти мають розглядатися не як заміна обов'язку держави забезпечувати доступність права, а як засіб його реального виконання. За таких умов презумпція знання законодавства зможе зберегти своє значення як важливий елемент правопорядку, не втрачаючи при цьому зв'язку із вимогами справедливості, передбачуваності та реальної доступності права для людини.

ВИСНОВКИ

Презумпція знання законодавства є однією з базових загальноправових конструкцій, що забезпечує стабільність правопорядку, передбачуваність поведінки учасників правовідносин і можливість покладення юридичної відповідальності. Водночас у сучасному світі її не можна сприймати як формальну догму, відірвану від принципів верховенства права та людиноцентризму. За результатами дослідження можна сформулювати наступні висновки:

1. «Презумпція» як правова категорія походить ще із грецької науки риторики, хоча сучасного розуміння вона набувала вже у римському праві. Максима *ignorantia juris non excusat* має римське походження й історично не була абсолютною – завжди існували винятки, пов'язані з реальними можливостями знання права. Її розвиток можна простежити протягом періоду людського існування до нашого часу. Навіть у сучасних правових системах визнаються винятки з цієї презумпції, зокрема у випадках неминучої помилки або відсутності реальної можливості знати норму.
2. Здійснено розмежування «презумпції» з іншими юридичними термінами. Встановлено, що презумпцію слід відмежовувати від преюдиції, оскільки остання пов'язана з обов'язковістю судового рішення для іншого провадження, тоді як презумпція стосується законодавчих норм. Також доведено, що фікція відрізняється від презумпції критерієм неправдивості та неспростовності, тоді як презумпція може бути як спростовною, так і неспростовною. Відтак презумпція знання законодавства в окремих аспектах наближається до фікції, але повністю з нею не збігається.
3. У дослідженні переконливо доведено, що презумпція знання законодавства і максима *ignorantia juris non excusat* не є повністю тотожними: перша стосується передусім обов'язковості оприлюднення,

доступності та можливості ознайомлення із законодавством, тоді як друга – наслідку у вигляді неможливості посилання на незнання закону для уникнення відповідальності. У роботі також показано, що незнання права потрібно відмежовувати від незнання факту та від помилки у праві, бо ці категорії мають різні правові наслідки та неоднакову сферу застосування. Презумпція знання законодавства є передумовою для використання максими *ignorantia juris non excusat*: без належного доведення закону до відома особи вимога про відповідальність за його незнання втрачає нормативну легітимність. Водночас значення цієї концепції зберігається і зараз, адже вона забезпечує стабільність правопорядку, усуває зловживання посиланням на необізнаність і уможливорює застосування принципу законності.

4. У сучасному світі «знання закону» охоплює не лише тексти актів, а й судову, правозастосовну практику, тлумачення, що робить повне знання фактично недосяжним, навіть якщо враховувати лише об'єм законодавства. Тому легітимність презумпції та справедливість правової системи залежать від реального доступу до зрозумілого, насамперед, законодавства.
5. Головний недолік презумпції знання законодавства полягає у розриві між формальною доступністю закону і реальною спроможністю людини його знайти, прочитати та зрозуміти. Сучасне законодавство є надмірно об'ємним, юридично складним і часто не відповідає критеріям якості, тому вимога «знати все законодавство» фактично є нереалістичною. Проблема посилюється існуванням архаїчних, розпливчастих або маловідомих норм, а також недостатнім зв'язком між суспільною небезпечністю діяння і суворістю санкції. Максима знання законодавства не повинна застосовуватися як абсолютна догма: вона потребує доопрацювання та більш сучасного тлумачення через критерії добросовісної помилки, якості

закону та наявності належного інформування адресата.

6. Існують конкретні виключення – покладення на роз'яснення посадових осіб держави, неможливість ознайомлення із нормами законодавства, нереальна складність законодавства та ін., які мають сформувати винятки із презумпції знання законодавства. Робота щодо визначення винятків потребує залучення широкого кола науковців та інших фахівців у сфері права, а також політиків і громадянського суспільства.
7. Цифровізація не скасовує і не заперечує презумпцію знання законодавства, але суттєво змінює її сучасне застосування. Позитивним є те, що офіційні сайти, електронні бази, медіа та онлайн-ресурси значно полегшують доступ до правової інформації, однак сам по собі формальний онлайн-доступ ще не гарантує реального розуміння змісту норм та доступу до цих норм. Цифровізація, поряд із полегшенням доступу до законодавства та іншими можливостями, потребує додаткових законодавчих та адміністративно-управлінських дій: разом із типовою публікацією правових актів необхідним є якісний виклад самого матеріалу, адаптаційні строки, а також вирішення проблем доступу до Інтернету. Справедливе застосування презумпції потребує диференціації адресатів правових норм, оскільки вони перебувають у різних позиціях, і їхні можливості до доступу до правової інформації теж різні. Отже, в умовах цифровізації презумпція знання законодавства трансформується з суто формальної презумпції оприлюднення у складнішу вимогу забезпечення реальної доступності, передбачуваності та зрозумілості правового регулювання.
8. У дослідженні постулюється та аргументовано доводиться, що ефективність презумпції знання законодавства можлива лише за умови високої правової культури та активної правопросвітницької ролі держави.
9. В Україні презумпція знання законодавства має сильне конституційне підґрунтя завдяки статтям 57, 58 і 68 Конституції, однак її нормативна

конструкція все ще містить неточності, а реальний доступ до правової інформації залишається недостатньо забезпеченим. Також практика часто залишається формальною, покладаючи надмірний обов'язок знання складного законодавства на особу.

10. Порівняльний аналіз показав, що у світі існують різні моделі застосування презумпції знання законодавства: у країнах загального права судова практика частіше формує винятки з *ignorantia juris non excusat*, тоді як у багатьох інших юрисдикціях підхід залишається більш консервативним і менш уніфікованим.
11. Перспективи вдосконалення максими знання законодавства обґрунтовуються через кілька напрямів: легалізацію й уніфікацію винятків, перехід від газет до офіційних електронних ресурсів як основних джерел оприлюднення, встановлення обов'язкових адаптаційних строків для виконання обов'язків, змін регулювання, а також запровадження експертизи законопроектів на відповідність критерію «якості закону». Оптимальна модель для України і сучасних правових систем загалом – це збереження існування самої презумпції, але в поєднанні з реальними гарантіями доступності, зрозумілості, адресності доведення й справедливих винятків у випадках добросовісного незнання або об'єктивної правової помилки.
12. Держава повинна провести значну кількість реформ, щоб забезпечити дійсно справедливе застосування принципу *ignorantia juris non excusat*. Реформи стосуються також і договірної сфери, зокрема запровадження застереження про «незнання законодавства» та створення галузі страхування від таких ризиків.

Підсумковий результат дослідження полягає в тому, що презумпція знання законодавства не потребує скасування, але безумовно потребує модернізації. Її слід зберегти як необхідну загальноправову конструкцію, проте

доповнити чіткими винятками, підвищеними вимогами до «якості закону», реальним, а не декларативним доступом до правової інформації, адаптацією правової комунікації до цифрового суспільства та кращим балансом між інтересами держави і правами людини. Лише у такому вигляді ця максима зможе відповідати сучасним вимогам справедливості та верховенства права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білоскурська О. В. Правове регулювання обов'язку кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Часопис Київського університету права. 2009. № 2. С. 72–76
2. Васильєв С. В. Трансцендентальний характер судового активізму. Держава та регіони. Серія: Право. 2023. № 110. С. 9–16
3. Верховний Суд повідомлятиме суб'єктів владних повноважень про свої правові позиції. Верховний Суд, 15 лютого 2018. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/432564/> (дата звернення: 28.03.2026)
4. Вирок Вищого антикорупційного суду від 02 квітня 2025 року, судова справа № 500/1889/18. URL: <https://verdictum-pro.ligazakon.net/document/126285414?qm=%22500%2F1889%2F18%22> (дата звернення: 28.03.2026)
5. Всі документи. Законодавство України : база даних законодавства України / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/find/a?text=&textl=1&bool=and> (дата звернення: 28.03.2026)
6. Вуєць П. «Сурковлікс». Кремлівські секрети зі скриньки помічника Путіна. Главком. 29 жовтня 2016 р. URL: <https://glavcom.ua/publications/surkovliks-kremlivski-sekrety-zi-skrinki-pomichnika-putina-380061.html> (дата звернення: 25.03.2026)
7. Гаврилюк С. В. Юридичні помилки: поняття, класифікація, причини виникнення та шляхи подолання (усунення). Часопис Київського університету права. 2021. № 1. С. 60–65
8. Гончаров В. О. Проблема судового активізму в правовій системі України. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 11. С. 88–92

9. Завальнюк С. В. Судова правотворчість та її межі в аспекті прогалін: практика Верховного Суду України. Право. 2025. № 1 (87). С. 211–215
10. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваїте, 2015. 392 с.
11. Зіменко О. В. Теоретико-правовий аспект співвідношення преюдиції та презумпції у механізмі правового регулювання. Порівняльно-аналітичне право. 2013. № 3-1. С. 19–23
12. Івашко О. А. Правові презумпції у період Римської імперії. Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення : матеріали Міжнар. Конф. Здобувачів вищої освіти, м. Львів, 29–30 трав. 2024 р. / відп. За вип. Б. Б. Семак. Львів : Львівський торговельно-економічний університет, 2024. С. 769–770.
13. Каленіченко Л. І. Помилка як категорія правознавства. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2014. № 1106. Вип. 17. С. 31–33
14. Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право : підручник для вищ. Навч. Закл. Київ : МП «Леся», 2014. 240 с.
15. Кельман М. С., Стратонов В. М. Загальна теорія права : підручник. 6-те вид., доп. Херсон : Олді-Плюс, 2020. 742 с.
16. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 27.03.2026 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.03.2026)
17. Корж І. Ф. Вільний доступ громадян до правової інформації – засаднича ознака забезпечення правової безпеки держави. Інформація і право. 2018. № 1(24). С. 14–27
18. Корнієнко-Зєнкова Н. М. Конституційне право знати свої обов'язки та права в контексті юридичної відповідальності // Соціологія права. 2015. № 1–2. С. 82–86

19. Котуха О. С. До питання про загальноправові, галузеві та міжгалузеві правові презумпції. Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнар. Наук. Конф. «Дев'яті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 12–13 листоп. 2010 р.) : у 4 ч. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2010. Ч. 1. С. 53–55
20. Крижевський А. В. Вплив рецепції римського права на еволюцію литовсько-руського кримінального права середини XV – на початку XVI ст. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2023. Вип. 80, ч. 1. С. 54–60
21. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 17.07.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 28.03.2026)
22. Крупчан О. Д. Принцип презумпції знання закону у світлі забезпечення об'єктивності державного контролю. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2013. № 10. С. 120–125
23. Лещенко О. В. Генеза юридичних дефектів та юридичних помилок як суспільно-правового явища. Актуальні питання юридичної науки. 2025. № 1. С. 869–873
24. Ляшенко Р. Д. Презумпції у праві: питання теорії та практики : дис. канд. Юрид. Наук : 12.00.01. Київ, 2011. 234 с.
25. Макеєва О. М. Правова культура як чинник розвитку правової системи. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2016. № 4 (41). С. 48–53
26. Названо кількість законів, які ухвалила Верховна Рада за 2025 рік. Главком, 31 грудня 2025. URL: <https://glavcom.ua/country/politics/nazvano-kilkist-zakoniv-jaki-ukhvalila-verkhovna-rada-za-2025-rik-1095709.html> (дата звернення: 28.03.2026)
27. Онищук І. І. Вплив судової практики на трансформацію законодавства: правотворча роль конституційного контролю Верховного суду США. Альманах

- права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. Вип. 14. С. 75–80
28. Пащенко О. Д. Права людини в епоху діджиталізації/Human rights in the age of digitalization : курсова робота. Національний університет «Києво-Могилянська академія», факультет правничих наук, кафедра загальнотеоретичного правознавства та публічного права. Київ, 2026. 65 с.
29. Постанова Верховного Суду від 03 грудня 2024 року, судова справа № 383/426/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123659134> (дата звернення: 28.03.2026)
30. Постанова Верховного Суду від 12 червня 2024 року, судова справа № 756/11081/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119776617> (дата звернення: 28.03.2026)
31. Постанова Верховного Суду від 15 січня 2026 року, судова справа № 642/3947/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133475370> (дата звернення: 28.03.2026)
32. Постанова Верховного Суду від 18 липня 2022 року, судова справа № 223/499/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105325012> (дата звернення: 28.03.2026)
33. Постанова Верховного Суду від 28 травня 2020 року, судова справа № 910/13119/17. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/89595203> (дата звернення: 28.03.2026)
34. Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 11 грудня 2025 року, судова справа № 440/14562/25 URL: (дата звернення: 28.03.2026)
35. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XV регіональної наук.-практ. конф. (м. Львів, 4–5 лют. 2009 р.). Львів : Юрид. факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2009. С. 98–100
36. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII: станом на

01.01.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 28.03.2026)

37. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. Посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.

38. Святецька А. В., Войтович П. П. До питання щодо формування та реалізації державної політики щодо доступу до правової інформації. Права людини в період збройних конфліктів : матеріали наук. - практ. конф. (Україна, 2024 р.). Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2024. С. 66–70

39. Сербин Р. А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави : дис. канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2003. 184

40. Сидорович Р. Судовий активізм. Що це за явище: благо чи загроза? Юридична газета, 13 лютого 2023. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/sudoviy-aktivizm-shcho-ce-za-yavishche-bлаго-chi-zagroza.html> (дата звернення: 28.03.2026)

41. Слинько Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика : монографія. Харків : Вид-во «НТМТ», 2017. 415 с.

42. Супрун Т. М. Правові презумпції та суміжні поняття. Трибуна дисертанта. 2013. № 2. С. 125–132

43. Ульяновська О. В. Сутність правової фікції. Право України. 2011. № 1. С. 84–88

44. Уханова Н. С. Правова культура молоді в Україні. Інформація і право. 2019. № 2 (29). С. 156–166

45. Ухвала Верховного Суду від 30 грудня 2025 року, судова справа № 580/9949/24 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133056817> (дата звернення: 28.03.2026)

46. Ухвала Чернігівського апеляційного суду від 05 листопада 2025 року, судова справа № 750/10242/24 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131592528> (дата

- звернення: 28.03.2026)
47. У 2022 році Верховна Рада ухвалила рекордну кількість законів. Реанімаційний пакет реформ, 2023. URL: <https://rpr.org.ua/news/u-2022-rotsi-verkhovna-rada-ukhvalyla-rekordnu-kilkist-zakoniv/> (дата звернення: 28.03.2026)
48. HRW: Росія поширює обмеження свободи в інтернеті на окуповані українські регіони. Радіо Свобода, 30 липня 2025. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-hrw-rosia-obmezhennia-svobody-v-interneti-okupovani-ukrainski-rehiony/33489352.html> (дата звернення: 28.03.2026)
49. Acts of Parliament (Commencement) Act 1793 (33 Geo. 3 c. 13). Act of the Parliament of Great Britain, 1793. URL: <https://statutes.org.uk/site/the-statutes/eighteenth-century/1793-33-george-3-c-13-acts-of-parliament-commencement-act/> (accessed: 21 March 2026)
50. Age of Consent by Country 2026. World Population Review. URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/age-of-consent-by-country> (accessed: 24 March 2026).
51. Black H. C. Black's Law Dictionary: Definitions of the Terms and Phrases of American and English Jurisprudence, Ancient and Modern. 4th rev. Ed. St. Paul, Minn. : West Publishing Co., 1968. ; 1882 p.
52. Briggs M. J. Impossibility: Unknown and Unknowable Laws. Otago Law Review. 1996. Vol. 8. P. 539–553
53. Broom H. A Selection of Legal Maxims: Classified and Illustrated. 7th American ed., from the 5th London ed., with references to American cases. Philadelphia : T. & J. W. Johnson & Co., 1874. 993 p.
54. Buell S. W. Good faith and law evasion. UCLA Law Review. 2011. Vol. 58. P. 611–666
55. Bureau of Alcohol, Tobacco, Firearms and Explosives (ATF). Minimum Age for Gun Sales and Transfers. URL: <https://www.atf.gov/resource-center/infographics/minimum-age-gun-sales-and-transfers> (accessed: 24 March 2026).

56. Centers for Disease Control and Prevention (CDC). Minimum Legal Drinking Age (MLDA) in the United States. URL: <https://www.cdc.gov/alcohol/underage-drinking/minimum-legal-drinking-age.html> (accessed: 24 March 2026)
57. Chibuzor O. M. Ignorance of the Law is Not an Excuse (*Ignorantia Legis Neminem Excusat*): A Different View. Academia.edu. URL: [https://www.academia.edu/144732171/Ignorance_of_the_Law_is_Not_an_Excuse_Ignorantia_Legis_Neminem_Excusat_A_Different](https://www.academia.edu/144732171/Ignorance_of_the_Law_is_Not_an_Excuse_Ignorantia_Legis_Neminem_Excusat_A_Different_View) (accessed: 23 March 2026)
58. Ciongaru E. The legislative technique and presumption of the obligation to know the law. *Perspectives of Business Law Journal*. 2015. No. 4. P. 16–22
59. Ciuni R., Tuzet G. Inevitable Ignorance as a Standard for Excusability: An Epistemological Analysis. *Synthese*. 2019. Vol. 198, No. 6. P. 5047–5066
60. Committee of Ministers of the Council of Europe. Supervision of the Execution of Judgments and Decisions of the European Court of Human Rights 2024 : 18th Annual Report. Strasbourg : Council of Europe, 2025. 179 p
61. Constitutional Court of the Italian Republic (Corte Costituzionale). Judgment No. 364/1988 of 23 March 1988. URL: <https://www.cortecostituzionale.it/scheda-pronuncia/1988/364> (accessed: 25 March 2026)
62. Council of Europe. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 4 November 1950, Article 46. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (accessed: 25 March 2026).
63. Council of Europe. Statute of the Council of Europe (ETS No. 001), London, 5 May 1949. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/-/council-of-europe-statute-of-the-council-of-europe-ets-no-001-translations> (accessed: 25 March 2026).
64. Court for Crown Cases Reserved. *R v Bailey* (1800) *Russ & Ry* 1; 168 E.R. 651. URL: <https://vlex.co.uk/vid/r-v-richard-bailey-802682205> (accessed: 21 March 2026)
65. Court of Appeals of Maryland. *Hopkins v. State*, 193 Md. 489, 69 A.2d 456 (1949, modified opinion filed 11 January 1950). URL:

<https://law.justia.com/cases/maryland/court-of-appeals/1950/50-69-456-0.html>

(accessed: 23 March 2026)

66. Court of Appeals of Maryland. *Jackson v. State*, 180 Md. 658, 26 A.2d 815 (1942).

URL: <https://case-law.vlex.com/vid/jackson-v-state-9-930415308> (accessed: 25 March 2026)

67. Court of Queen's Bench (England). *R v Mayor of Tewkesbury* (1868) L.R. 3 Q.B.

629. URL: <https://www.uniset.ca/other/cs5/LR3QB629.html> (accessed: 31 March 2026).

68. Darley J. M., Carlsmith K. M., Robinson P. H. The Ex Ante Function of the Criminal Law. *Law & Society Review*. 2001. Vol. 35, No. 1. P. 165–190

69. Davies S. L. The jurisprudence of willfulness: an evolving theory of excusable ignorance. *Duke Law Journal*. 1998. Vol. 48, No. 3. P. 341–427

70. European Court of Human Rights. *Kruslin v. France* (Application No. 11801/85).

Judgment of 24 April 1990. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57626> (accessed: 31 March 2026).

71. European Court of Human Rights. *Lautsi and Others v. Italy* (Application No.

30814/06). Grand Chamber Judgment of 18 March 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-592> (accessed: 25 March 2026)

72. European Court of Human Rights. *Liberty and Others v. the United Kingdom*

(Application No. 58243/00). Judgment of 1 July 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87207> (accessed: 31 March 2026).

73. European Court of Human Rights. *Malone v. the United Kingdom* (Application

No. 8691/79). Judgment of 2 August 1984. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57533> (accessed: 24 March 2026).

74. European Court of Human Rights. *Roman Zakharov v. Russia* (Application No.

47143/06). Grand Chamber Judgment of 4 December 2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-14253> (accessed: 31 March 2026).

75. European Court of Human Rights. *Rotaru v. Romania* (Application No. 28341/95).

- Grand Chamber Judgment of 4 May 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58586> (accessed: 31 March 2026).
76. European Court of Human Rights. *S. and Marper v. the United Kingdom* (Applications Nos. 30562/04, 30566/04). Grand Chamber Judgment of 4 December 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90051> (accessed: 31 March 2026).
77. European Court of Human Rights. *Szabó and Vissy v. Hungary* (Application No. 37138/14). Judgment of 12 January 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160020> (accessed: 31 March 2026).
78. European Court of Human Rights. *The Sunday Times v. the United Kingdom* (No. 1) (Application No. 6538/74). Judgment of 26 April 1979. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57583> (accessed: 31 March 2026).
79. Federal Republic of Germany. German Criminal Code (Strafgesetzbuch – StGB), Section 17 (Mistake of Law). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html#p0170 (accessed: 25 March 2026).
80. Ferrer W., Hantman M. How Lying to the U.S. Government Can Land You in Jail. JD Supra, 21 November 2017. URL: <https://www.jdsupra.com/legalnews/how-lying-to-the-u-s-government-can-43874/> (accessed: 24 March 2026).
81. French Republic. Civil Code (Code civil), Article 1. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006419280 (accessed: 25 March 2026).
82. Gratian. *Decretum Gratiani* (Concordia discordantium canonum), Distinctio 4. URL: <https://reader.lombardpress.org/text/gratiandecretum/gd-pld4> (accessed: 18 March 2026).
83. Green L. C. The man in the field and the maxim ignorantia juris non excusat. *Archiv des Völkerrechts*. 1981. Bd. 19, H. 2. P. 169–187
84. Hall J. Ignorance and mistake in criminal law. *Indiana Law Journal*. 1957. Vol. 33. P. 1–41
85. Holmes O. W. *The common law*. Boston : Little, Brown and Company, 1881. 422

p.

86. Hosseini S. H. Grounds for Acceptance of Ignorance of the Law as a Legal Defense. *Legal Studies in Digital Age*. 2024. Vol. 3, Issue 3. C. 170-182

87. Judicial Committee of the Privy Council. *Lim Chin Aik v. Regina* [1963] A.C. 160 (P.C.), judgment of 29 November 1962. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/gbrprivy/1962/en/93346> (accessed: 21 March 2026).

88. Justinian I. *Corpus Iuris Civilis*. The Latin Library. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/justinian.html> (accessed: 18 March 2026).

89. Justinian I. *Digest or Pandects (Digesta/Pandectae)*, Book 39 (transl. S. P. Scott, *The Civil Law*, Cincinnati, 1932). The Roman Law Library. URL: https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/D39_Scott.htm (accessed: 18 March 2026).

90. Kentucky Revised Statutes § 436.600 (Dyeing or Selling Dyed Baby Fowl or Rabbits). Justia US Law. URL: <https://law.justia.com/codes/kentucky/chapter-436/section-436-600/> (accessed: 28 March 2026)

91. Kim P. T. Bargaining with Imperfect Information: A Study of Worker Perceptions of Legal Protection in an At-Will World. *Cornell Law Review*. 1997. Vol. 83, No. 1. P. 105–160

92. Kingdom of Spain. Civil Code (Código Civil), promulgated by Royal Decree of 24 July 1889. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1889-4763> (accessed: 25 March 2026)

93. *Lectures on Jurisprudence*. John Austin. *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law*. London : John Murray, 1875. 1278 p.

94. Levy K. M. Normative Ignorance: A Critical Connection Between the Insanity and Mistake of Law Defenses. *Florida State University Law Review*. 2020. Vol. 47, No. 2. P. 411–443

95. Mala Prohibita. Legal Dictionary, 24 June 2017. URL:

- <https://legaldictionary.net/mala-prohibita/> (accessed: 21 March 2026)
96. Malum in Se. Legal Information Institute (Cornell Law School). URL: https://www.law.cornell.edu/wex/malum_in_se (accessed: 28 March 2026)
97. Mendonca D. Presumptions. *Ratio Juris*. 1998. Vol. 11, No. 4. P. 399–412
98. Minimum Ages of Criminal Responsibility in Europe. Child Rights International Network (CRIN). URL: <https://archive.crin.org/en/home/ages/europe.html> (accessed: 24 March 2026)
99. Minimum Driving Age by Country. Rhino Car Hire. URL: <https://www.rhinocarhire.com/Drive-Smart-Blog/Minimum-Driving-Age-Country.aspx> (accessed: 24 March 2026).
100. Model Penal Code and Commentaries (Official Draft and Revised Comments). Philadelphia : American Law Institute, 1985. Vol. 1. 528 p.
101. Mousourakis G. *A Legal History of Rome*. Abingdon : Routledge, 2007. 336 p.
102. Murphy J. The Duty of the Government to Make the Law Known. *Fordham Law Review*. 1982. Vol. 51. P. 258–304
103. New Zealand Law Commission. Crimes Bill 1989 (Preliminary Paper No. PP..., 1989). URL: <https://www.austlii.edu.au/nz/other/NZLC/PP/1989/> (accessed: 21 March 2026)
104. Parliament of the United Kingdom. Statutory Instruments Act 1946 (9 & 10 Geo. 6 c. 36), Section 3(2). URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/9-10/36/section/3> (accessed: 21 March 2026)
105. Principality of Liechtenstein. Criminal Code (Strafgesetzbuch), 24 June 1987 (as amended up to 2023). URL: <https://www.regierung.li/files/attachments/311-0-01-03-2023-en.pdf> (accessed: 25 March 2026)
106. Rebecca L. Sandefur. What We Know and Need to Know About the Legal Needs of the Public. *South Carolina Law Review*. 2016. Vol. 67, № 2. P. 443–460
107. Republic of the Philippines. Republic Act No. 386 (Civil Code of the Philippines), 18 June 1949. URL: https://lawphil.net/statutes/repacts/ra1949/ra_386_1949.html

- (accessed: 25 March 2026).
108. Review of Commonwealth Criminal Law (Gibbs Committee). Interim Report: Principles of Criminal Responsibility and Other Matters. Canberra: Australian Government Publishing Service (AGPS), July 1990. URL: <https://www.alrc.gov.au/wp-content/uploads/2019/08/alrc57.pdf> (accessed: 31 March 2026)
 109. Rowell A. Legal Knowledge, Belief, and Aspiration. *Arizona State Law Journal*. 2019. Vol. 51, No. 1. P. 225–291
 110. Sandefur R. L. The Importance of Doing Nothing: Everyday Problems and Responses of Inaction. In: *Transforming Lives: Law and Social Process* / ed. by P. Pleasence, A. Buck, N. J. Balmer. London : The Stationery Office, 2007. P. 112–125
 111. Segev R. Justification, Rationality and Mistake: Mistake of Law is No Excuse? It Might Be a Justification! *Law and Philosophy*. 2006. Vol. 25, No. 1. P. 31–79
 112. Shipkowski B. New Jersey's Massive American Dream Mall Sued for Selling Clothes on a Sunday. *Associated Press*, 27 August 2025. URL: <https://apnews.com/article/american-dream-mall-sundays-blue-laws-b3b5db26c5b1bf0a69480feb0b2730e1> (accessed: 24 March 2026)
 113. St. Germain C. *Dialogues between a doctor of divinity and a student in the laws of England*. Cincinnati : Robert Clarke & Co., 1886. 376 p.
 114. Sunstein C. R. Human Behavior and the Law of Work. *Virginia Law Review*. 2001. Vol. 87, No. 2. P. 205–276
 115. Supreme Court of Delaware. *Long v. State*, 44 Del. 262, 65 A.2d 489 (1949). URL: <https://criminallawweb.net/web1/dellong.htm> (accessed: 23 March 2026).
 116. Supreme Court of the United States. *Lambert v. California*, 355 U.S. 225 (1957). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/355/225/> (accessed: 21 March 2026)
 117. Supreme Court of the United States. *United States v. International Minerals & Chemical Corp.*, 402 U.S. 558 (1971). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/402/558/> (accessed: 25 March 2026).

118. United States Court of Appeals for the Ninth Circuit. *United States v. Jewell*, 532 F.2d 697 (9th Cir. 1976). URL: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F2/532/697/99156/> (accessed: 18 March 2026)
119. United States Court of Appeals for the Tenth Circuit. *United States v. Chavez-Diaz*, 444 F.3d 1223 (10th Cir. 2006), 18 April 2006. URL: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F3/444/1223/546327/> (accessed: 25 March 2026).
120. United States District Court for the Eastern District of Pennsylvania. *United States v. Bergner & Engel Brewing Co.*, 260 F. 764, 765 (E.D. Pa. 1919). URL: <https://law.resource.org/pub/us/case/reporter/F/0260.fl.hein.pdf> (accessed: 24 March 2026)
121. Vardi N., Zeno-Zencovich V. Legal Ignorance in Italian Private Law. *European Review of Private Law*. 2021. № 2. C. 293–310

Додаток 1

Розрахунок для витрати часу на прочитання законодавства України

Усереднюючи: у добі 24 години, у місяці 28 днів, у році 365 днів. Звичайна людина витрачає на сон 8 годин, на прийом їжі десь 2 години. Звичайна людина також ходить у школу/університет/на роботу, але пенсіонери цього не роблять, також є інші виключення із цього правила. Проте варто включити час на гігієну, принаймні 1 годину на день.

Проблема також полягає у визначенні того, скільки часу займає прочитання документа. Існують різні оцінки швидкості читання людини, що також залежить, зокрема, від типу тексту, який читається. Із проведеного дослідниками мета-аналізу³⁴ слідує, що середня швидкість читання нехудожньої літератури становить 238 слів/хв. Тексти законодавчих документів відрізняється по кількості символів/слів, а знайти середнє значення через велику кількість документів не вбачається можливим, тому буде обраний найбільш оптимальний і консервативний варіант – 1 сторінка А4. У найбільш цитованому дослідженні вказується, що на 1 сторінці А4 міститься 400-450 слів.³⁵ Тобто 425 слів в середньому.

Час, який займає прочитання документів:

290 998 документів × 425 слів – 123 674 150 слів в документах

³⁴ Brysbaert M. How many words do we read per minute? A review and meta-analysis of reading rate. Journal of Memory and Language. 2019. Vol. 109. 30 p. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jml.2019.104047> (дата звернення: 28.03.2026)

³⁵ How To Count Words in MS Word & Other Word Processors. BlackKite Translations. URL: <https://www.blackkitetranslations.com/quote/wordcount.php> (дата звернення: 28.03.2026)

$123\,674\,150 \text{ слів} \div 238 \text{ слів/хв (швидкість читання)} \approx 519\,600 \text{ хвилин}$

У годинах це: $519\,600 \div 60 = 8\,660 \text{ годин}$

а) За таких умов:

1. Час на читання з урахуванням:

сон: 8 годин, їжа: 2 години, гігієна: 1 година. Тобто особа може витратити 13 годин на читання.

2. У годинах: $24 \text{ (години в добі)} - 8 - 2 - 1 = 13 \text{ годин/день.}$

3. В інших одиницях виміру: $8\,660 \div 13 \approx 666 \text{ днів; } 666 \div 28 \approx 23,8 \text{ місяця; } 666 \div 365 \approx 1.83 \text{ року}$

б) За умов, що ми виділимо 1 вихідний день, а також допускаємо, що особа вчиться/працює чи займається чимось іншим 8 годин на день(стандартний робочий день):

1. Час на читання з урахуванням:

Більш реальний день: сон – 8 год, їжа – 2 год, гігієна – 1 год, робота/навчання/інші справи – 8 год.

Залишається: $24 - 8 - 2 - 1 - 8 = 5 \text{ год/день.}$

Отже, в день людина може читати 5 годин.

2. Вихідний день – один вихідний на тиждень. Тоді людина витрачає 0 годин на читання.

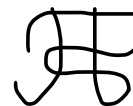
$6 \text{ (днів тижня)} \times 5 \text{ (годин на день)} = 30 \text{ годин на тиждень людина читає.}$

3. Скільки потрібно тижнів: $8\,660,65 \div 30 \approx 288,69 \text{ тижня.}$

4. У днях: $288,69 \times 7 \approx 2020,86 \text{ днів}$

5. У роках: $2020,86 \div 365 \approx 5,54 \text{ року}$

Дата закінчення роботи: 19.04.2026

A stylized, handwritten signature or mark, possibly representing the letters 'SE' or a similar combination, rendered in a cursive, flowing style.